

Λαϊκή βάση τῶν κομμάτων καὶ ταξικὲς ἀντιθέσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου

τοῦ
Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου

Ὑποψήφιος Ph.D. Πολιτικῆς Ἐπιστήμης
Πανεπιστήμιο Καλιφόρνιας (Berkeley)

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐξετάζει τὴν σχέσηὶ κομματικῶν καὶ ταξικῶν ἀντιθέσεων στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Παρουσιάζει μικρὸ μόνον μέρος τῶν ἀποτελεσμάτων εὐρύτερης ἐρευνας, πού ἔχει σὰν ἀντικείμενο:

α) Τὴ σχέση τῆς λαϊκῆς βάσης τῶν παρατάξεων καὶ κομμάτων τῆς περιόδου ἐκείνης μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, πού περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὶς ταξικὲς, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς πού ὀρίζουν τὰ ζεύγη: πρόσφυγες/γενεῖς, Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι/ἐθνικὲς καὶ θρησκευτικὲς μειονότητες, πολιτιστικὰ προνομιούχες/μὴ προνομιούχες περιοχὲς, Παλαιὰ Ἑλλάδα/Νέες Χῶρες κ.ἄ.

β) Τὶς συνέπειες πού εἶχε ἡ σχέση αὐτὴ γιὰ τὴν στρατηγικὴ τῶν κομμάτων καὶ γενικότερα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου.¹

τὸ πρόβλημα

Παρ' ὅλο πού ἀδιάκοπα ὀγκώνεται ἓνα κύμα μελετῶν πού φιλοδοξοῦν νὰ θεμελιώσουν ἢ ἔστω νὰ συμπληρώσουν ἢ καὶ μόνον νὰ ἐπιβεβαιώσουν μιὰ ταξικὴ θεώρηση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, εἶναι ἐκπληκτικὸ καὶ ἀποκαρδιωτικὸ συνάμα τὸ πόσο ἀπειροελάχιστα μικρὴ οὐσιαστικὴ πρόοδος ἔχουμε κάνει ἀπὸ τὸν καιρὸ πού οἱ «πρῶτοι διδάξαντες», ὅπως ἰδίως ὁ Γεώργιος Σκληρὸς καὶ ὁ Γιάννης Κορδάτος, μᾶς ἔδωσαν τὶς πρῶτες τέτοιες ἀναλύσεις. Καὶ αὐτοὶ τουλάχιστον οἱ πρωτοπόροι, παρ' ὅλες τὶς μεθοδολογικὲς τους κυρίως ἀνεπάρκειες, βασίστηκαν σὲ μιὰν δεῦτατη, ἂν καὶ δίχως σύστημα, παρατηρητικότητα. Ἐνῶ οἱ διάδοχοι ἢ καλλίτερα οἱ ἐπίγονοι μοιάζουν κατὰ κανόνα ν' ἀρκοῦνται σὲ μερικὲς γενικὲς εἰκόνας πού θεωροῦν δεδομένες—καὶ ὄχι προβληματικές, ὄχι ἄξιες ἢ ἴσως ὄχι κατάλληλες νὰ γίνουν οἱ ἰδίαις ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀπόδειξης.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ φτωχαίνει εἰρωνικὰ ἀντὶ νὰ βαθαίνει καὶ αὐτὴ ἡ λίγη πραγματικὴ γνώση πού ἔχουμε γιὰ κοινωνικὲς τάξεις καὶ στρώματα στὴ νεώτερη ἱστορία μας. Χαρακτηριστικὸ καὶ κεντρικῆς σημασίας τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: ἐνῶ καὶ ὁ Σκληρὸς² καὶ ὁ Κορδάτος,³ ὁ πρῶτος μὲ μεγάλη ἐπιμονή, ὁ δεῦτερος πρὸ φευγαλέα, προσπάθησαν πάντα νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς καὶ μάλιστα ταξικὲς δυνάμεις πού ὑποστήριζαν τὰ ἀντίπαλα σὲ κάθε περίοδο ἀστικά κόμματα, ἢ εἰκόνα

1. Ἡ ἐρευνα αὐτὴ, μὲ τὸν προσωρινὸ τίτλο *Greek Electoral Politics*, 1922-1936, εἶναι διατριβὴ πού πρόκειται νὰ ὑποβληθεῖ γιὰ τὸ Ph. D. Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας (Berkeley).

2. Βλ. ἰδίως *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Διεθνoῦς Ἐπικαιρότητας, 1970), σελ. 85-119 καὶ 200-230.

3. Βλ. π.χ. *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις «200ς Αἰώνας», 1958), Τόμος III, σελ. 414, 484, Τόμος IV, σελ. 81.

πού συνήθως προτείνεται σήμερα παρουσιάζει μιὰ θολή ἀστική τάξη σάν σύνολο ἢ ἓνα ἀκόμα πιδό θολό «κατεστημένο»—παρμερίοντας ρητά ἢ ἐμμεσα σάν δευτερεύουσες ἢ καὶ ἀσημαντες («σέ τελευταία ἀνάλυση») τίς ὀξύτερες ἀντιθέσεις πού, ἀπό τόν καιρό τοῦ ἀγγλικοῦ, γαλλικοῦ καὶ ρωσικοῦ κόμματος μέχρι σήμερα, χώρισαν αὐτή τήν «ἀστική» ἢ πάντως ἄρχουσα τάξη σέ δύο ἢ περισσότερα ἐχθρικά στρατόπεδα.

Ξεκινώντας ἀπό ἐντελῶς διαφορετική θεωρητική κι ὡς ἓνα βαθμό ιδεολογική ἀφετηρία, στήν ἴδια περίπου εἰκόνα καταλήγει καὶ ἡ σχετικά πιδό πρόσφατη «ἀνακάλυψη» τῶν σχέσεων πελατείας (patron-client).¹

Ἡ σύγκλιση καὶ συγχώνευση τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων γίνεται ἀβίαστα: σ' ἐποχές κοινοβουλευτισμοῦ καὶ καθολικῆς ψηφοφορίας, ἡ «ἀστική τάξη» (ἢ «τὸ κατεστημένο») ἐξουσίασε κι ἐξουσιάζει τὸν «λαό» μέσα ἀπό τὸ δίκτυο τῶν σχέσεων πελατείας.²

Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι, τελικά, ἡ ἀπλή ἀντιπαράθεση μιᾶς «ἀστικῆς τάξης» ἀπό τὴ μιὰ μεριά κι ἐνός «λαοῦ» ἀπό τὴν ἄλλη πλησιάζει ἐπικίνδυνα τὸ σύνορο, ὅπου ἐγκαταλείπουμε πιδά τὴν θεωρία τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ μπαίνουμε στήν θεωρία τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων (elites).³

Συστηματικότερη κι ἐξονυχιστικότερη κριτική ἐξέταση τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας κάτω ἀπό αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀνίκει σ' ἄλλο ἄρθρο, θεωρητικῶς χαρακτηριστά. Ὅσες συνοπτικές, σχεδὸν συνθηματικές, παρατηρήσεις ἔγιναν ἐδῶ, με τὴν ἐλπίδα ὅτι δὲν ἀδικοῦν μελέτες καὶ μελετητές, σκοπὸ ἐλπαν κυρίως νά ἐξηγήσουν πῶς ξεκίνησε αὐτή ἡ ἔρευνα: ἀπό μιὰ βαθύτατη δυσπιστία ἀπέναντι σέ τέτοιες ἀπλουστεύσεις κι ἀφορισμούς, ἀλλὰ καὶ χωρίς προαποφασισμένες ἀπάνσεις.⁴

Σέ πιδό ἐπιστημονική γλώσσα, πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἦταν νά ἐπαληθεύσει ἢ νά διαψεύσει τὴν ἀκόλουθη κεντρική πρόταση, πού ἀκριβέστερα

δομαζεται «ὀπόθεση μηδέν» (null hypothesis): πιδό, στή λαϊκή βάση (ἢ ἄλλως σιδό μαζικὸ ἐπίπεδο), παρατάξεις καὶ κόμματα τοῦ Μεσοπολέμου δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σέ ταξικές (ἢ ἄλλες κοινωνικές) ἀντιθέσεις. Δεύτερη κι ἐναλλακτική «ὀπόθεση μηδέν»: ὅτι μὸ νὸ τὸ ΚΚΕ εἶχε ταξικά διαφοροποιημένη λαϊκή βάση—τοῦς ἐργάτες.

Σιδό σημειὸ αὐτό, πρέπει νά γίνονται φανερά τὰ ὀριὰ τῆς ἔρευνας καὶ, ἰδίως, αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Δὲν φιλοδοξεῖ νά παρουσιάσει μιὰ συνολική θεωρία τῶν τάξεων καὶ τῶν κομμάτων τοῦ Μεσοπολέμου. Κάτι τέτοιο θ' ἀπατιοῦσε νά καλύψει ἡ ἀνάλυση καὶ ἄλλα, πιδό ἀποφασιστικά ἐπίπεδα: ἡγετικές ὁμάδες, ιδεολογία, συγκεκριμένη πολιτική πού ἀκολουθῆθηκε κ.ο.κ. Φιλοδοξεῖ μόνον νά συνεσφέρει σέ μιὰ τέτοια θεωρία τὴν ἀνάλυση τοῦ μαζικοῦ ἐπιπέδου καὶ, σέ δεύτερο στάδιο, τὴν ἀνάλυση τῆς ἐπίδρασης πού εἶχε, ἂν εἶχε, τὸ μαζικὸ ἐπίπεδο πάνω στή στρατηγική τῆς ἡγεσίας.

Πρέπει ἀκόμα νά τονιστεῖ ὅτι, γιδό τὸ ἄρθρο αὐτό, μεγαλύτερη σημασία ἔχουν τὰ ἴδια τ' ἀποτελέσματα (ἂν δηλ. ἐπαληθεῖον ἢ διαψεύδον τῖς δύο ἀρχικές ὑποθέσεις) καὶ μικρότερη ἡ ἐρμηνεία τοῦς. Πριν ὁμως παρουσιαστοῦν τ' ἀποτελέσματα αὐτά, χρειάζεται νά ἐξηγηθοῦν ὅσο τὸ δυνατό πιδό σύντομα καὶ ἄλλὰ οἱ τρεῖς ἀρχικές ἐπιλογές πού ἔγιναν στήν ἀφετηρία τῆς ἔρευνας: ἐπιλογή μεθοδολογίας, ἐπιλογή δεδομένων, ἐπιλογή μεθόδου.

μεθοδολογία

Στὴν κοινωνική ἔρευνα σήμερα ἡ βασική ἐπιλογή εἶναι ἀνάμεσα στὴν «ποσοτική» καὶ τὴν «ποιοτική» μεθοδολογία.⁵ Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖ ἀριθμητικά δεδομένα πού ὑποβάλλονται σέ κάποια μαθηματική ἐπεξεργασία, ἔστο στοιχειώδη (ὅπως ἡ ἀπλή σύγκριση ποσοστῶν). Ἡ δεύτερη χρησιμοποιεῖ στοιχεία πού δὲν ἔχουν, οὔτε, συχνά, μποροῦν

1. Βάζω «ἀνακάλυψη» σέ εισαγωγικά γιὰτι, πιδό πριν τὸν J. K. Campbell ἢ, στὴν πολιτική ἐπιστήμη, τὸν Keith Legge, οἱ σχέσεις αὐτές σιδόν τόπο μὰς εἶχαν ἐπισημανθεῖ καὶ μελετηθεῖ. Βλ. ἰδίως Friedrich Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce* (Leipzig: F.A.Brockhaus, 1833). Σέ ἑλληνική μετάφραση: Φρειδερίκου Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, Μετάφραση Ἀ. Σπλιῦ, Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχόλια, Τ. Βουρῆ (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Τολιῶ, 1972), Τόμος Α', σελ. 197-198.

2. Βλ. γιδό παράδειγμα Βασίλη Ἰ. Φιλία, «Τὰ θεμέλια τοῦ αὐταρχισμοῦ στὴν ἑλληνική κοινωνική δομή (1821-1940)», *Ἑπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τεῦχος 25 (γ' τετράμηνο 1975), σελ. 517-520.

3. γιδό μιὰ κλασική διερεύνηση τῆς σχέσης τῶν δύο θεωριῶν, βλ. T. B. Bottomore, *Elites and Society* (London: Watts, 1964), ἰδίως τὸ δεύτερο κεφάλαιο. Τὸ βιβλίο ἔχει μεταφραστεῖ καὶ σιδό ἑλληνικά μετὶ τίτλο *Ἐλίτ καὶ Κοινωνία* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις 70, 1970).

4. Σχετική εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Νίκου Σβορώνου ἀναφορικά μετὸν Βενιζελισμό καὶ τὸν Ἀντιβενιζελισμό: «Μία ἐπιστημονική καὶ ἀντικειμενική μελέτη,

πιδό ἀκόμα λείπει, θὰ μπορέσει ν' ἀποδείξει μερικτές ἀποχρώσεις σχετικά μετὶς διάφορες ὁμάδες (ἑλληνικές ἢ ἔξενες) πιδό ἀντιπροσωπεύει λίγο ἢ πιδό ὁ καθένας ἀπὸ τοῦς δύο αὐτοῦς σηματοπισμοῦς. Θὰ μπορέσει ἀκόμα ν' ἀναλύσει τὴν κοινωνική σύνθεση τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων, τῆς ἐκλογικῆς πελατείας, μόνιμης ἢ περιστασιακῆς, καθενός ἀπ' αὐτοῦς. Δὲν θὰ ρινοκινδυνεύσουμε μιὰ τέτοια ἀνάλυση, γιὰτι δὲν ἔχουμε ἀσφαλή δεδομένα.»

Βλ. Nicolas Svoronos, «Esquisse de l'évolution sociale et politique en Grèce», *Temps Modernes*, Vol. XXV (1969), No 276 bis, p. 33. Ἑλληνική μετάφραση, στὴν ὁποία ἔγιναν ἐδῶ ἀρκετές διορθώσεις, δημοσιεύθηκε σιδόν *Θοῦρο* τῆς 12-9-1974 κι ἀργότερα σέ εἰδικὸ τεῦχος μετὶ τίτλο *Συναγερμία τῆς κοινωνίας καὶ πολιτικής ἐξέλιξης στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα: Ἐκδοσὶς τοῦ Θοῦρου, 1976).

5. Ἀκομμοῖ ἴσως οἱ ὀροι στὴ γλώσσα μὰς, μεταφράζον ὁμως πιστά αὐτοῦς πού ἔχουν πιδά γενικά καθιερωθεῖ. Θὰ μποροῦσε κανεῖς νά πει «μαθηματική» καὶ «μὴ μαθηματική» μεθοδολογία, αὐτὸ ὁμως παρουσιάζει τὸν κίνδυνο νά δημιουργήσει ἀξιώσεις καὶ προσδοκίες ὑπερβολικές σέ σχέση μετὶς σημερινές δυνατότητες τῆς πρώτης.

ν' αποκτήσουν αριθμητική έκφραση. Έπιλογή δὲν σημαίνει, κατὰ κανόνα, αποκλειστική προσφυγή στην μιὰ ή τήν ἄλλη μεθοδολογία, σημαίνει ὅμως ἀπόφαση τοῦ ἐρευνητή πού θά ρίξει τὸ κύριο βάρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀπόδειξης. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἴδια σειρά ἀριθμῶν θά μπορούσε ν' ἀποτελεῖ τήν κύρια ἀπόδειξη σέ «ποσοτική» μελέτη καί ἄλλη εἰκονογράφηση ἢ συμπλήρωση σέ μελέτη «ποιοτική». Πρέπει τέλος νά τονιστεῖ ὅτι ἡ ἐπιλογή «ποσοτικῆς» ἢ «ποιοτικῆς» μεθοδολογίας δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀναγκαστικά σέ συγκεκριμένη ἐπιλογή θεωρίας, ὅπως ἴσως πιστεύεται, γιατί ὁποιαδήποτε θεωρητική πρόταση εἶναι γενικά δυνατὸ καί θεμιτὸ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἀποδείξεως μὲ τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη μέθοδο.

Δὲν μπορεῖ οὐτε χρειάζεται ν' ἀνοίξει ἐδῶ ὁ τεράστιος φάκελος τῶν σχετικῶν ἐπιστημολογικῶν συζητήσεων. Χρειάζεται ὅμως ν' ἀναφερθοῦν ἀπλά δύο βασικοὶ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἡ ἀρχική ἐπιλογή «ποσοτικῆς» μεθοδολογίας γι' αὐτή τὴ μελέτη. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ μεθοδολογία αὐτὴ ἐπιτρέπει γενικά συμπεράσματα μὲ κάποιο γνωστὸ βαθμὸ βεβαιότητας, συμπεράσματα πού εἶναι εὐκόλο νά ἐλεγχθοῦν ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον ἐρευνητή. Ὁ δεύτερος εἶναι ὅτι εἰδικά ἡ σχέσις κοινωνικῆς δομῆς καί κομματικῶν δυνάμεων, πού τελικά ἀναφέρεται σέ πραγματικά ἢ «φυσικά» ἀριθμητικά σύνολα, φανερά καί ἀβίαστα προσφέρεται γιὰ «ποσοτική» μεθοδολογία, ἀν δὲν τὴν ἐπιβάλλει.¹ Θὰ ἦταν βέβαια διαφορετικά τὰ πράγματα ἂν ἀντικείμενο ἐρευνας ἦταν π.χ. ἡ ἰδεολογία, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ὁ χαρακτηριστικὸς ἡγέτης, κ.ο.κ.

δεδομένα

Ὅπως εἶναι φυσικό, συλλογὴ ἀριθμητικῶν δεδομένων γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου δὲν εἶναι δυνατὴ σήμερα εἰδικά γιὰ ἐπιστημονικὸ σκοπὸ καί ἰδίως μὲ τίς μεθόδους πού στηρίζονται σ' ἐρωτηματολόγια καί ἔχουν τὸ ἄτομο σάν μονάδα ἀνάλυσης. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκασμένος ὁ σημερινὸς ἐρευνητής νά χρησιμοποιήσῃ ὅποια δεδομένα ὑπάρχουν, ἔστω καί ἂν συγκεκριθῶν ἢ ἄλλους σκοποὺς καί, ἰδίως, μ' ἄλλα κριτήρια. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τέτοια εἶναι: α) τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν καί β) τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ τοῦ 1928.

Κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑπάρχουν μόνο συγκεκριμένα κατὰ ὀρισμένες διοικητικῆς-γεωγραφικῆς ἐνότητες (νομοὺς, ἐπαρχίες, κ.ο.κ.). Ἀναγκαστικά λοιπὸν μονάδα ἀνάλυσης ἔπρεπε νά εἶναι μιὰ ἀπ' αὐτὲς τῆς ἐνότητες καί συγκεκριμένα ἐκείνη πού α) εἶναι ταυτόσημη καί στὶς δύο πηγές,

β) ἀποτελεῖ βαθμίδα γιὰ τὴν ὁποία ἀναφέρεται σχετικὸς πλοῦτος ἀπογραφικῶν δεδομένων, γ) ὑπάρχει σέ ἀριθμὸ τέτοιο πού νά ἐπιτρέπει ἀρκετὰ σύνθετες στατιστικῆς ἀναλύσεις, καί δ) παρουσιάζει σχετικὴ μονιμότητα ὁρίων, ἱστορικὴ συνέχεια καί ὁμοιογένεια (πλησιάζει δηλ. τὴν ἔννοια τῆς «φυσικῆς», γεωγραφικῆς καί κοινωνικῆς ἐνότητας).² Μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν κριτηρίων αὐτῶν, αὐτονόητη ἦταν ἡ ἐπιλογή τῆς ἐπαρχίας.³ Στὴ συνέχεια, ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τίς 140 ἐπαρχίες οἱ 56 δήμοι καί μεγάλες κοινότητες (μὲ πληθυσμὸ περισσότερο ἀπὸ 10.000 ἢ πρωτεύουσες νομῶν) γιὰ τίς ὁποῖες ἡ ἀπογραφή τοῦ 1928 δημοσιεύει τὰ ἴδια σχεδὸν στοιχεῖα μ' αὐτὰ τῶν ἐπαρχιῶν.⁴ Ἡ ἐπιλογή αὐτῶν τῶν 196 συνολικά μονάδων ἀνάλυσης, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πρῶτες 140 μποροῦν σχηματικά νά ὀνομαστοῦν «ἀγροτικῆς» καί οἱ ἄλλες 56 τὸ ἴδιο σχηματικά «ἀστικές», εἶχε τὸ κόστος νά μὴ μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα τοῦ 1926, καθὼς καί ἄλλα δεδομένα πού ὑπάρχουν μόνο κατὰ νομοῦς.

Ἐτσι ἡ ἀνάλυση στηρίχθηκε ἀπὸ ἐκλογές, στὶς βουλευτικῆς τοῦ 1928, 1932, 1933 καί 1936.⁵ Οἱ μεταβλητὲς οἱ ἀντιπροσωπευτικῆς τῆς δυνάμεως κάθε κόμματος δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀναγωγή τῶν

2. Βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση στὸ Otis Dudley Duncan, Ray P. Cuzzort, and Beverly Duncan, *Statistical Geography: Problems in Analyzing Areal Data* (New York: Free Press, 1961), pp. 109-111.

3. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, ἰδιαίτερα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα, ἡ ἐπαρχία ὑπῆρξε ὀχι μόνον ἡ ἀρχικὴ ἐκλογικὴ περιφέρεια, ἀλλὰ καί γενικότερα τὸ βασικὸ πλαίσιο ὁργάνωσης τῆς τοπικῆς πολιτικῆς ζωῆς.

4. Ἐξαίρεθηκαν ἀπὸ τὴν στατιστικὴ ἀνάλυση οἱ Δήμοι Ἀθηναίων, Πειραιῶς καί Θεσσαλονίκης, ὅπως ἀναφέρονται στὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928, ἐξαιτίας τοῦ τεράστιου μεγέθους τους συγκριτικά μὲ τίς ὑπόλοιπες μονάδες ἀνάλυσης. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἀνάλυσης, ὀχι μόνον πρέπει νά εἶναι οἱ μονάδες σχετικὰ συγκεκριμένα μέγεθος, ἀλλὰ καί νά ἔχουν κάποια ἐσωτερικὴ ὁμοιογένεια — πού εἶναι φυσικὰ ἀντίστροφα ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Ἀξίζει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλυσης δὲν θά ἦταν διαφορετικά ἐν εἴκῃ περιληφθεῖ οἱ τρεῖς αὐτοὶ δήμοι σάν μονάδες ἰσότητος μὲ τίς ἄλλες.

5. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος,

α) Στατιστικὴ τῶν Βουλευτικῶν Ἐκλογῶν τῆς 19ης Ἀδελφότητος 1928 (Ἀθῆναι 1931).

β) Στατιστικὴ τῶν Βουλευτικῶν Ἐκλογῶν τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1932 (Ἀθῆναι 1933).

γ) Στατιστικὴ τῶν Βουλευτικῶν Ἐκλογῶν τῆς 5ης Ματίου 1933 (Ἀθῆναι 1933).

δ) Στατιστικὴ τῶν Βουλευτικῶν Ἐκλογῶν τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1936 (Ἀθῆναι 1938).

Οἱ γεωγραφικὰ τοῦ 1929 καί τοῦ 1932 εξαίρεθηκαν ὀχι μόνον γιὰ τὸν ἰδιότυπο χαρακτῆρα τους, ἀλλὰ καί γιὰ τίς σοβαρὲς ἐλλείψεις τῶν σχετικῶν ἐπισήμων δημοσιευμάτων. Οἱ ἐκλογές γιὰ τίς μονόπλευρες ἐθνικοσυλλεξεις τοῦ 1923 καί τοῦ 1935 εἶναι καί ἀκατάλληλες γιὰ μιὰ τέτοια ἀνάλυση καί ἀναξιόπιστες.

1. Ἀκριβῆς ἀπὸ ἀναλύσεις ἐκλογικῶν δεδομένων ξεκίνησε πρὶν ἐξήντα περίπου χρόνια ἡ ποσοτικὴ μεθοδολογία στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη.

ψήφων τοῦ κόμματος σὲ ποσοστὸ τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων.¹ Γιὰ τὶς ἐκλογές τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1933, ὅπου μποροῦσε ὁ ψηφοφόρος νὰ ψηφίσει ὑποψηφίους ἀνεξάρτητα ἀπὸ κομματικὸ συνδυασμὸ, ἐγίνε ἀναγκαστὴ τοῦ ἀθροίσματος τῶν ψήφων ὧν τῶν ὑποψηφίων ἐνὸς κόμματος σὲ ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ψήφων ὧν τῶν ὑποψηφίων.²

Ὅσο γιὰ τὶς μεταβλητές τὶς ἀντιπροσωπευτικές τῆς ταξικῆς διάρθρωσης, ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1928, πλουσιότερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε μεταγενέστερη, περιέχει δύο βασικὲς ταξινομήσεις τοῦ πληθυσμοῦ (ἀνὼ τῶν 10 ἐτῶν):

I. Κατὰ «κοινωνικὴ θέση»:

1. Ἐργοδοτές πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες καὶ ὑπαλλήλους
2. «Ἐργοδοτὲς» πού χρησιμοποιοῦν μόνον μέλη τῆς οἰκογένειάς τους
3. Συνεργαζόμενα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ «ἐργοδοτῆ»
4. Ἐργαζόμενοι ἀτομικά
5. Ὑπάλληλοι
6. Ἐργάτες

II. Κατὰ «κατηγορίαν ἐπαγγελματίων»:

1. Γεωργία
2. Κτηνοτροφία
3. Ἀλιεία
4. Μεταλλεῖα - Ὄρυκτα
5. Βιομηχανία
6. Μεταφορὰ - Συγκοινωνία
7. Πίστις - Ἀνταλλαγὴ - Μεσολάβηση
8. Ἐμπόριο
9. Προσωπικὲς ὑπηρεσίες
10. Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα
11. Δημόσιες ὑπηρεσίες

Τὰ δημοσιευμένα στοιχεῖα περιλαμβάνουν καὶ πίνακες μὲ συνδυασμένες τὶς δύο ταξινομήσεις, καὶ χωριστὰ γιὰ τὸν ἀνδρικό καὶ τὸν γυναικεῖο πληθυσμὸ.³

Χρησιμοποιήθηκαν μόνον τὰ ἀπογραφικὰ δεδομένα πού ἀφοροῦν τὸν ἀνδρικό πληθυσμὸ, καὶ οἱ μεταβλητές οἱ ἀντιπροσωπευτικὲς τῆς ταξικῆς διάρθρωσης ἐκφράζονται σὲ ποσοστὰ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐνεργοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ (δηλ. τοῦ ἀθροίσματος τῶν κατηγοριῶν I.1 ὡς I.6 ἢ II.1 ὡς II.11). Ἡ ἀπόφασις αὕτη ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὸν τότε ὀλοκληρωτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Ἑλληνίδας ἀπὸ τὴν

1. Τὰ ἄκυρα, πού ἔτσι καὶ ἀλλιῶς εἶναι ἐλάχιστα, δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατανέμονται τυχαῖα σ' ὅλα τὰ κόμματα.

2. Ἀνάγκη τῶν ψήφων καθὲς κόμματος σὲ ποσοστὸ τῶν ἐγγεγραμμένων, καὶ ἀνὰ κόμμα ἦταν προτιμότερη, δὲν εἶναι δυνατὴ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν τὰ σχετικὰ δεδομένα.

3. Ἡ Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία, στὰ ἀντίστοιχα δημοσιεύματα, υἱοθέτησε διαφορετικὴ, ἀλλὰ τελικὰ ἰσοδύναμη μεθόδον ὑπολογισμοῦ τῶν κομματικῶν δυνάμεων.

4. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὰ Ἀποτελέσματα τῆς Ἀπογραφῆς τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15-16 Μαΐου 1928* (Ἀθήναι: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, Τόμος III, Τεῦχος Δεύτερον (1932), Πίνακες III^δ καὶ III^ε).

κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζοὴ καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα.⁴

Ἡ ἀπογραφὴ διακρίνει τοὺς «ἀσκούντες γεωργικὴν ἐπιχείρησιν», δηλ. τὸ ἄθροισμα τῶν κατηγοριῶν I.1, I.2 καὶ I.4 τῆς γεωργίας, ἀνάλογα μὲ τὴν σχέσιν τους πρὸς τὴν γῆ πού καλλιεργοῦν, σὲ κολλήγους, ἰδιοκτῆτες, ἐνοικιαστὲς καὶ ἐμφυτευτὲς.⁵ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκε μία μεταβλητὴ: οἱ ἰδιοκτῆτες σὰν ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν «ἀσκούντων γεωργικὴν ἐπιχείρησιν».

Τέλος, ἀπὸ τὰ μοναδικὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα κατανομῆς τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας⁶ ὑπολογίστηκε (γιὰ τὶς «ἀγροτικὲς» περιοχές, δηλ. τὶς ἐπαρχίες μόνον) μία ἀκόμα μεταβλητὴ: δείκτης ἀνισότητος Gini.⁷

μέθοδος

Γιὰ τὴ μέτρηση τῆς σχέσης ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων καὶ ἀπογραφικῶν δεδομένων, ἡ πιὸ πρόσφορη καὶ πιὸ συνηθισμένη μέθοδος στατιστικῆς ἀνάλυσης εἶναι ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση (correlation and regression), πού σ' αὕτη τὴν περίπτωσιν ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται οἰκολογικὴ (ecological), ἐπειδὴ οἱ μονάδες ἀνάλυσης εἶναι γεωγραφικὲς ἐνότητες.

Ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση εἶναι ἱκανὴ νὰ μᾶς δώσει μιὰ σειρά ἀπὸ συντελεστὲς (σὲ παρένθεση τὰ καθιερωμένα σύμβολα):⁸

1) τὸν συντελεστὴ συσχέτισης (r , correlation coefficient),

2) τὸν συντελεστὴ προσδιορισμοῦ (r^2 , coefficient of determination), πού συχνὰ ὀνομάζεται καὶ τετραγωνισμένος συντελεστὴς συσχέτισης,

3) τὸν συντελεστὴ $\mu \epsilon \rho \kappa \eta \varsigma$ συσχέτισης ($r_{xy,z}$, partial correlation coefficient),

4. Οἱ ἐξαίρεσεις ἐντοπίζονται κυρίως στὴν ἐργατικὴ τάξιν καὶ τὶς ὁργανώσεις τῆς καὶ ἀποτελοῦν ἐλάχιστον μέγεθος μέσα στὸν συνολικὸ πληθυσμὸ.

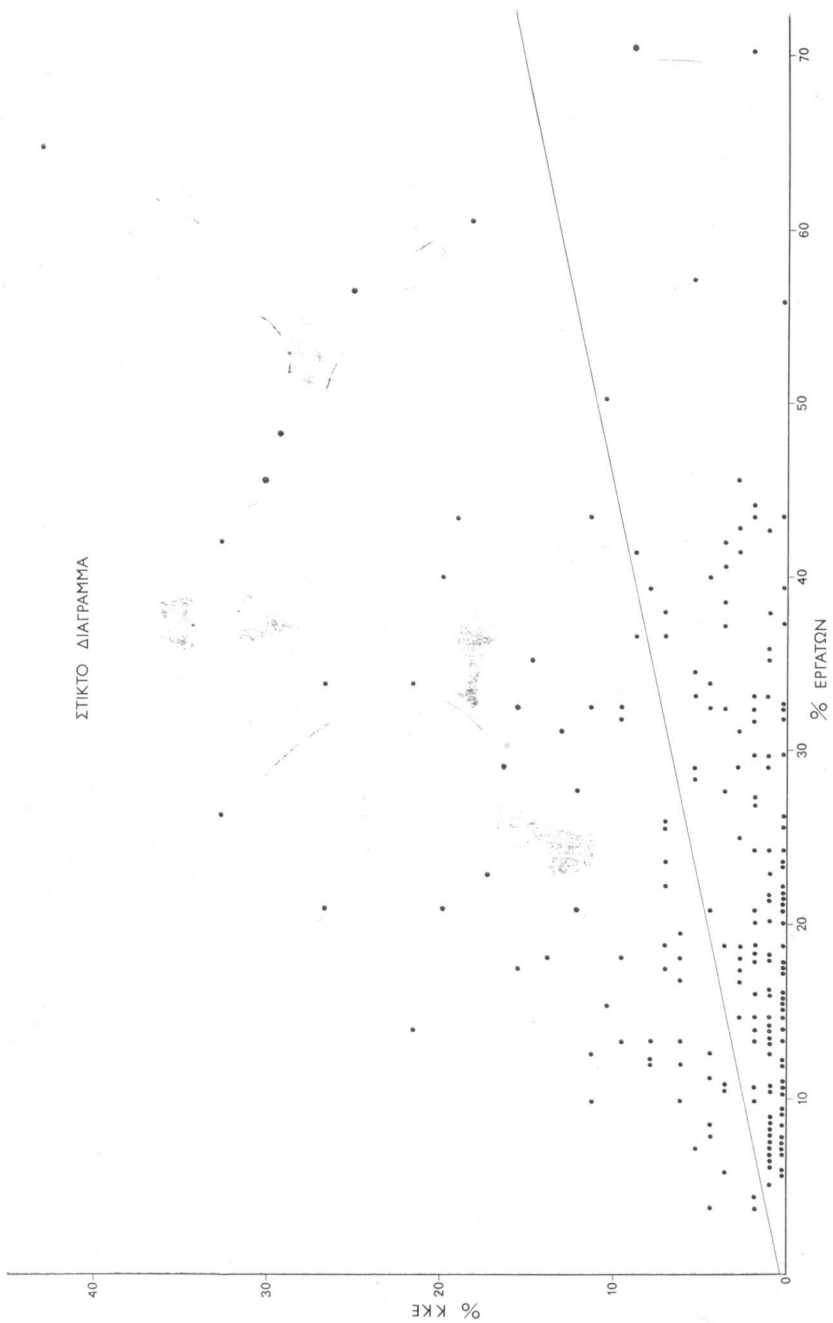
5. Ἀν ἡ κατανομὴ τῶν οἰκονομικῶν ἐνεργῶν γυναικῶν ἦταν ὅμοια μ' ἐκείνιν τῶν ἀνδρῶν, δὲν θὰ εἶχε φυσικὰ διαφορά ἀν χρησιμοποιούσαμε τὰ δεδομένα τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀντὶ τοῦ ἀνδρικοῦ. Ὅπως ὅμως εἶναι ἐνδόντο, ἡ κατανομὴ τῶν γυναικῶν εἶναι ἐντελὲς διαφορετικὴ: τὸ 40% ἀνήκουν στὴν κατηγορίαν I.3, ἐναντὶ 15% τῶν ἀνδρῶν.

6. Ὅπου παραπάνω, Πίνακες IV^δ καὶ IV^ε.

7. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἀνοικοδομησεως, Ἀγροτικῶν εἰσόδημα καὶ ἀνοικοδόμησις (Ἀθήναι 1948), Πίναξ III.

8. Ὁ δείκτης αὐτὸς εἶναι ἴσος μὲ 0 στὴν περίπτωσιν τῆς ἀπόλυτα ἰσῆς κατανομῆς, ἐνῶ εἶναι ἴσος μὲ τὴν μονάδα στὴν περίπτωσιν τῆς ἀπόλυτα ἀνίστης κατανομῆς. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Corrado Gini, *Statistical Methods* (Roma: Istituto di Statistica e Ricerca Sociale «Corrado Gini», Università degli Studi di Roma, 1966), pp. 220-239.

9. Σκοπὸς τοῦ μέρους αὐτοῦ εἶναι νὰ προετοιμάσει, ὅσο γίνεται πιὸ ἀπλά καὶ σύντομα, τὸν στατιστικὸν ὅχι καταρτισμένον ἀναγνώστην γιὰ τὴν παρουσίαν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρευνᾶς—καὶ ὅχι βέβαια νὰ ὑποκαταστήσει τὰ ἐγχειρίδια στατιστικῆς, ὅπου βρίσκει κανεὶς τὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξιν καὶ μαθηματικὴν ἀπόδειξιν τῆς μεθόδου.

4) τὸν συντελεστή παλινδρόμησης (b, regression coefficient), καὶ

5) τὸν «τυποποιημένο» συντελεστή παλινδρόμησης (beta, standardized regression coefficient), ποὺ προκύπτει ἂν ἀναγάγουμε τὶς μεταβλητὲς σὲ νέες μεταβλητὲς μὲ μέσο ὄρο μηδὲν καὶ τυπικὴ ἀπόκλιση (standard deviation) τῇ μονάδῃ.

Ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς αὐτοὺς, ὁ πρῶτος γνῶρισε μέχρι σήμερα τὴν πιὸ πλατεῖα καὶ πιὸ μακροχρόνιᾳ χρῆσι. Τὴν τελευταία ὡς δεκαετία, παραμερίστηκε ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἰδιαίτερα ὑποστηρίχθηκαν ὁ τρίτος καὶ ὁ πέμπτος. Σήμερα, τέλος, ἡ τάση εἶναι νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ τέταρτος κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά.¹

Κεντρικὴ ἰδέα τῆς μεθόδου εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς μιᾶς πρωτοβάθμιας ἐξίσωσης (ἡ γεωμετρικὰ ἢ χάραξί μιᾶς εὐθείας)² τῆς μορφῆς:

$$Y = a + bX$$

- ὅπου: 1) Y εἶναι ἡ ἐξηγητὴν μεταβλητὴ
2) X εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ
3) b εἶναι ὁ συντελεστὴς παλινδρόμησης
4) a εἶναι τὸ σημεῖο τομῆς τῆς εὐθείας μὲ τὸν κάθετο ἄξονα (intercept).

* Ὅς πάρομε γιὰ παράδειγμα τὴ σχέση ΚΚΕ καὶ ἐργατῶν στὶς ἐκλογεὶς τοῦ 1936. Τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ εἶναι ἡ ἐξηγητὴν μεταβλητὴ (Y) καὶ τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν ἡ ἀνεξάρτητη (X). Γεωμετρικὰ μπορούμε νὰ παραστήσουμε τὰ δεδομένα τῶν 191 μονάδων ἀνάλυσης στὶς ὁποῖες ἐμφανίστηκε ψηφοδέλτιο τοῦ ΚΚΕ μὲ ἓνα στικτὸ διάγραμμα (scatter diagram). Ὁ κάθετος ἄξονας παριστάνει τὴν ἐξηγητὴν μεταβλητὴ (ποσοστὸ ΚΚΕ), ὁ ὀριζόντιος τὴν ἀνεξάρτητη (ποσοστὸ ἐργατῶν). Τὰ σημεῖα ποὺ σημειώνονται μὲ κουκκίδες παριστάνουν μονάδες ἀνάλυσης καὶ οἱ συντεταγμένες κάθε σημείου εἶναι οἱ τιμὲς τῶν δύο μεταβλητῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴ συγκεκριμένη μονάδα.

Μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν «ἐλαχίστων τετραγώνων» (least squares) ὑπολογίζουμε τὴν ἀκόλουθη ἐξίσωση:³

$$Y = 0,43 + 0,21 X$$

Ἡ ἐξίσωση αὕτη ἐπιτρέπει τὴν χάραξί μιᾶς εὐθείας τέτοιας ὥστε νὰ ἐλαχιστοποιεῖται τὸ συνο-

λικὸ ἄθροισμα τῶν ἀποστάσεων τῶν σημείων ἀπὸ τὴν εὐθεία: α εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου ἡ εὐθεία τέμνει τὸν κάθετο ἄξονα, β ἡ κλίση τῆς. Καὶ οἱ δύο ἀριθμοὶ σημαίνουν πάντα μονάδες τοῦ κάθετου ἄξονα, δηλ. τῆς ἐξηγητὴν μεταβλητῆς (στὸ παράδειγμά μας, ἡ μονάδα εἶναι 1% ΚΚΕ).

Ἄν ἐρθομε τώρα στὴν οὐσιαστικὴ σημασία τῆς ἐξίσωσης, μπορούμε, μὲ κάποια ἀπλοῦστευση, νὰ κινηθοῦμε σὲ τρία ἐπίπεδα ἐρμηνείας, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀπλὸ στὸ πιὸ σύνθετο:

1) Πρόβλεψη

Ἡ ἐξίσωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβλέψουμε ὅτι, κατὰ μέσο ὄρο, α) ὅταν τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν εἶναι μηδὲν (σημεῖο ὅπου ἡ εὐθεία τέμνει τὸν κάθετο ἄξονα), τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ θὰ εἶναι 0,43% καὶ β) μὲ κάθε προσθήκη 1% ἐργατῶν, τὸ ποσοστὸ ΚΚΕ θὰ ἀυξάνεται κατὰ 0,21%. (Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πρόβλεψη ἦταν ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ ἐπινοήθηκε ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση καὶ ὅτι στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο μεταβλητὲς θὰ θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητη καὶ ποιὰ ἐξηγητὴν, γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς δύο μπορεῖ νὰ προβλεφθεῖ ἀπὸ τὴν ἄλλη.)

2) Σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος

Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπάρχει αἰτιακὴ (causal) σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο μεταβλητὲς, ὅπου ἡ ἀνεξάρτητη εἶναι ἡ αἰτία καὶ ἡ ἐξηγητὴν τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐξίσωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μετρήσουμε τὴν σχέση αὕτη, ἐρμηνεύοντας τὴν αὕτη τὴν αὕτη τὴν αὕτη κατὰ 1% π ρ ο κ α λ εῖ αὕτη τὸ ΚΚΕ κατὰ 0,21% (πάντα κατὰ μέσο ὄρο).

Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ ἐρμηνεία αὕτη προϋποθέτει μιὰ λογικὴ ἢ καὶ χρονικὴ προτεραιότητα ἀνάμεσα στὶς δύο μεταβλητὲς. Στὸ παράδειγμά μας, εἶναι λογικὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ παρουσία ἐργατῶν ἐπηρεάζει τὴ δύναμη τοῦ ΚΚΕ, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο θὰ ἦταν ἐξόφθαλμα παράλογο.

3) Ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ

Πρὶν εἰκοσιπέντε χρόνια, ὁ Robinson⁴ ἐπέστημεν τὸ «οἰκολογικὸ σφάλμα» (ecological fallacy), δηλ. τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν συμπεριφορὰ ατόμων ἀπὸ συντελεστὲς ποὺ ἔχουν ὑπολογιστεῖ μόνο στὸ οἰκολογικὸ ἐπίπεδο, ἀποδεικνύοντας τὴν ἀπροσδιοριστία τῆς σχέσεως ἀτομικοῦ καὶ οἰκολο-

1. Βασικὰ κριτήρια στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ, εἶναι α) οἱ μαθηματικὲς ἰδιότητες κάθε συντελεστῆ καὶ β) ἡ οὐσιαστικὴ του ἐρμηνεία. Γιὰ μιὰ πρόσφατη σχετικὴ συζήτηση, βλ. Otis Dudley Duncan, *Introduction to Structural Equation Models* (New York: Academic Press, 1975).

2. Ἡ πρωτοβάθμια ἐξίσωση ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀπλὴ περίπτωση. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξηγηθοῦν ἐδῶ οἱ πολυάριθμοι περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἐξίσωση εἶναι μεγαλύτερου βαθμοῦ καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴν χάραξί μιᾶς καμπύλης.

3. Ὅλοι οἱ ἀριθμοὶ στὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι μὲ προσέγγιση ὅση καὶ τὰ δεκαδικὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ κάθε περίπτωση.

4. W.S. Robinson, «Ecological Correlations and the Behavior of Individuals», *American Sociological Review*, Vol. XV, No. 3 (June 1950), pp. 351-357.

γικοῦ ἐπιπέδου χωρίς πρόσθετα δεδομένα. Στὸ παράδειγμά μας, τὸ ἐπιχειρήμα θὰ εἶχε τὴν ἀκόλουθη συνέπεια: ὅτι εἶναι μαθηματικά δυνάτὸ νὰ μὴ ψηφίσει οὔτε ἓνας ἐργάτης τὸ ΚΚΕ, ἀλλὰ ἡ αὐξηση τοῦ ΚΚΕ ποὺ διαπιστώνεται νὰ προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ μὴ ἐργάτες.

Ἐνῶ πολλοὶ συνεχίζουν καὶ σήμερα νὰ «διαπράττουν» τὸ οἰκολογικὸ σφάλμα ἐντελῶς ἀπροβλημάτιστα, ἀναπτύχθηκε ἐπιχειρηματολογία ἀπαντητικὴ στὸν Robinson, ποὺ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ στὰ ἀκόλουθα τρία σκέλη:

α) Οἱ οἰκολογικοὶ συντελεστὲς διατηροῦν τὴν ἀξία τους καὶ τὴν ἀξιοπιστία τους χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἄμεση ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸ ἀτομικὸ ἐπίπεδο. (Στὸ παράδειγμά μας, ἐνδιαφέρει καὶ μόνο τὸ ὅτι ἡ αὐξηση τῶν ἐργατῶν κατὰ 1% προξενεῖ αὐξηση τοῦ ΚΚΕ κατὰ 0,21%, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ ψηφοφόροι τοῦ ΚΚΕ εἶναι ἢ ὄχι ἐργάτες.) Ἄλλωστε σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ φύση τῆς ἀνεξάρτητης μεταβλητῆς (ἢ καὶ τῆς ἐξηγητῆς) εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴ ἀναφέρεται ἄμεσα στὴ συμπεριφορὰ ἀτόμων, ἀλλὰ μόνο ἑμμεσα, ὑποθέτοντας ὅτι ἡ δομὴ μιᾶς περιοχῆς ἐπηρεάζει τὴν συμπεριφορὰ αὐτῇ. Ἀπὸ τίς μεταβλητὲς ποὺ παρουσιάζονται στὸ ἄρθρο αὐτό, τέτοια εἶναι ὁ δείκτης ἀνισότητος Gini. (Ἄν ἡ αὐξηση τῆς ἀνισότητος προκαλεῖ αὐξηση τοῦ ΚΚΕ, δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι κάποιες... μονάδες ἀνισότητος ψηφίζουν ΚΚΕ, ἀλλὰ ὅτι ὁ πληθυσμὸς περιοχῶν μὲ μεγαλύτερη ἀνισότητα ἐπηρεάζεται στὴν ψήφο του πρὸς τὴν κατεβυθιστὴ τοῦ ΚΚΕ.)

β) Ὅταν ἐπιχειρεῖται οἰκολογικὴ ἀνάλυση, ὑπάρχουν συνήθως ἀπὸ πρὶν πρόσθετα δεδομένα, ἔστω μὴ ποσοτικά, ποὺ ἐπιτρέπουν ὀρισμένη μόνο ἐρμηνεία. (Στὸ παράδειγμά μας, ὅτι οἱ ἐργάτες ἦταν αὐτοὶ ποὺ κυρίως ψηφίζουν ΚΚΕ καὶ ὄχι οἱ... ἐργοδότες.) Ἐπὶ πλέον, ὅταν ἓνας οἰκολογικὸς συντελεστὴς «ἐπιβιώσει» μετὰ ἀπὸ σειρά ἐλέγχων, μειώνεται πολὺ ἡ θεωρητικὴ δυνατότητα νὰ μὴν ἀντανακλᾷ τὸ ἀτομικὸ ἐπίπεδο.

γ) Ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, ποὺ δὲν εἶναι ἀπαγορευτικά ἀσθηρῆς, εἶναι θεμιτὴ καὶ δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸ ἀτομικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ οἰκολογικοὺς συντελεστὲς, ὅπως ἀπέδειξε πρῶτος ὁ Goodman.¹ Τὸ πόρισμα τῆς ἀποδείξεως εἶναι ὅτι, στὴν ἐξίσωση, ὁ α μᾶς δίνει τὴν μέση πιθανότητα ἐνὸς ἀτόμου ποὺ δὲν εἶναι X νὰ εἶναι Y , ἐνῶ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$ μᾶς δίνει τὴν μέση πιθανότητα ἐνὸς ἀτόμου ποὺ εἶναι X νὰ εἶναι καὶ Y . Ἰσοδύναμα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ α μᾶς δίνει ποιὰ ἀναλογία ἢ ποσοστὸ τῶν ἀτόμων ποὺ δὲν εἶναι X εἶναι Y , ἐνῶ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$ μᾶς δίνει

ποιὰ ἀναλογία τῶν ἀτόμων X εἶναι καὶ Y . (Στὸ παράδειγμά μας, ἡ μέση πιθανότητα ἐνὸς μὴ ἐργάτη νὰ ψηφίσει ΚΚΕ εἶναι 0,0043, ἐνῶ ἡ μέση πιθανότητα ἐνὸς ἐργάτη εἶναι 0,2143. Ἰσοδύναμα: 0,43% τῶν μὴ ἐργατῶν καὶ 21,43% τῶν ἐργατῶν ψηφίζουν ΚΚΕ.)²

Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ἔχουν βέβαια πάντα ἓνα περιθώριο σφάλματος. Ἐπὶ πλέον, ὑπάρχουν συχνὰ «ἀνώμαλες» περιπτώσεις, ὅπου εἴτε ὁ α (ἢ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$) εἶναι ἀρνητικὸς ἀριθμὸς εἴτε ὁ β (ἢ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$) υπερβαίνει τὴ μονάδα. Στὴν πρώτη περίπτωσι, ἂν ἡ ἀρνητικὴ τιμὴ τοῦ α (ἢ $\alpha + \beta$) δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ 0, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἴση μὲ μηδέν. Στὴν δευτέρη περίπτωσι, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ β ἀντανακλᾷ τὴ συμπεριφορὰ ὄχι μόνο τῶν ἀτόμων X ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὁμάδων ποὺ συνυπάρχουν μὲ τὴν X (π.χ. ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ μονάδα συντελεστὴς παλινδρόμησης τῶν ἐργοδοτῶν πρέπει ν' ἀντανακλᾷ καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐργατῶν τους).

Ἡ ἐπέκταση τῆς βασικῆς ἐξίσωσης ὥστε νὰ περιλάβει δύο (ἢ περισσότερες) ἀνεξάρτητες μεταβλητὲς δὲν παρουσιάζει μαθηματικὴ δυσκολία. (Μόνη δυσκολία ποὺ προκύπτει εἶναι ἡ γραφικὴ γεωμετρικὴ παράστασις.) Ἐχομε τότε:

$$Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n$$

Ὅπου X_1 εἶναι ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ, X_2 ἡ δευτέρη κ.ο.κ., ἐνῶ β_1, β_2 κ.ο.κ. εἶναι οἱ ἀντίστοιχοι συντελεστὲς παλινδρόμησης.

Ἡ ἐρμηνεία ἀκολουθεῖ τὴν ἴδιαν βασικὰ γραμμῆς, μὲ μιὰ σημαντικὴ τροποποίηση: ὅτι κάθε συντελεστὴς ἐκφράζει τώρα τὴν $\kappa \alpha \theta \alpha \rho \eta$ ἐπίδραση τῆς ἀντίστοιχης ἀνεξάρτητης μεταβλητῆς, ἀφ' οὗ ἐλεγχθεῖ (ἢ «ἀφαιρεθεῖ») ἡ ἐπίδραση τῆς ἄλλης (ἢ τῶν ἄλλων).

Ἄς ὑποθέσουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι μόνο οἱ ἐργάτες βιομηχανίας ψηφίζουν ΚΚΕ. Καὶ ὅτι σὲ αὐτοὺς ἀποκλειστικά ὀφείλεται ἡσχέση ΚΚΕ καὶ ἐργατῶν. Ἄν ἀντικαταστήσουμε τὴν ἀρχικὴ ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ (ποσοστὸ ἐργατῶν) μὲ δύο νέες, ὅπου X_1 εἶναι τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν βιομηχανίας καὶ X_2 τὸ ποσοστὸ ἐργατῶν ἄλλων κλάδων, οἱ συντελεστὲς ποὺ προκύπτουν εἶναι:

$$\begin{aligned} \beta_1 &= 0,60 \\ \beta_2 &= 0 \end{aligned}$$

Ὁ πρῶτος μετράει τὴν καθαρὴ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας ἀφ' οὗ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ὑπόλοιπων ἐργατῶν, ὁ δεύτερος τὴν καθαρὴ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν μὴ βιομηχανικῶν κλάδων, ἀφ' οὗ

1. Leo A. Goodman, «Ecological Regressions and Behavior of Individuals», *American Sociological Review*, Vol. XVIII, No. 6 (December 1953), pp. 663-664. Ἀπὸ τότε ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἔχει πάρει τερσίστια ἑκτασι.

2. Ἐπειδὴ ὁ α ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν κλίμακα (ἔδω ποσοστὸ ἐπὶ τοῖς ἑκατο) τῆς ἐξηγητῆς μεταβλητῆς, γιὰ νὰ βροῦμε τὴ μέση πιθανότητα διαιροῦμε διὰ ἑκατό.

αφαιρεθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας. (Στὸ τρίτο ἐπίπεδο ἐρμηνείας, ἡ μέση πιθανότητα ἢ ἡ ἀναλογία θὰ βρεθεῖ γὰρ τοὺς ἐργάτες βιομηχανίας ἀπὸ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta_1$, γὰρ τοὺς ἄλλους ἐργάτες ἀπὸ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta_2$.)

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας θὰ παρουσιαστοῦν μὲ τὴν μορφή συντελεστῶν παλινδρόμησης (β), ποὺ θὰ συνοδεύονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο συντελεστὴ α , ὅπου ἰδίως ἐνδιέφερε ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων γὰρ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ μὲ τὸν ὑπολογισμό μέσης πιθανότητας ἢ ἀναλογίας (τρίτο ἐπίπεδο ἐρμηνείας).¹

Ἀπὸ ἐντελῶς ἐμπειρικὴ σκοπία, τὸ σύνολο τῶν πραγματικῶν «γεγονότων» ποὺ χρησιμοποιοῦμε (δηλ. οἱ 196 μονάδες ἀνάλυσης καὶ οἱ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις γὰρ κάθε μεταβλητὴ) ἀποτελεῖ αὐτονόητα τὸν ὅλο πληθυσμὸ (universe) καὶ δὲν ὑπάρχει θέμα πιθανολογικῆς ἐρμηνείας τῶν συντελεστῶν ποὺ προκύπτουν. Εἶναι ὅμως νοητὸ (καὶ σήμερα ἐπιστημονικὰ πιο ὀρθόδοξο) νὰ θεωρηθεῖ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν πραγματικῶν «γεγονότων» σάν τυχαῖο δείγμα ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ (καὶ ἄγνωστο) πληθυσμὸ ὧν τῶν δυνατῶν «γεγονότων». Καὶ τότε ὄχι μόνον ἀρμόζει, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται ἡ πιθανολογικὴ ἐρμηνεία τῶν συντελεστῶν, μὲ ὑπολογισμό τοῦ ἐπιπέδου σημαντικότητας (significance level), τοῦ τυπικοῦ σφάλματος (standard error) κ.ο.κ.

Ἄς πάρουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα τὸν συντελεστὴ β_2 . Ἡ τιμὴ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τοὺς σχετικούς ὑπολογισμοὺς δὲν εἶναι ἀκριβὲς 0, ἀλλὰ —0,02. Μὲ τὴν πρώτη ἄποψη, ὁ συντελεστὴς αὐτός, ὅσοδὴποτε μικρὸς, ἐκφράζει καὶ ἀποδίδει μιὰ πραγματικὴ, ὑπαρκτὴ σχέση. (Στὸ παράδειγμα, τὴν καθάρως ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν μὴ βιομηχανικῶν κλάδων πάνω στὴν ἐκλογικὴ δύναμη τοῦ ΚΚΕ, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας.) Ἄν ὅμως υἱοθετήσουμε τὴν δευτέρη ἄποψη, θὰ δοῦμε ἄμεσως ὅτι, γὰρ τὸν συγκεκριμένον ἀριθμὸ περιπτώσεων ($N = 191$), ἡ τιμὴ 0,02 εἶναι μέγεθος τοῦ μικροῦ, δηλ. τόσο στατιστικὰ μὴ σημαντικὸ, ὥστε νὰ μὴ δικαιολογεῖται ἡ ἀπόρριψη τῆς ὑπόθεσης ὅτι ὁ «ἄληθινός» συντελεστὴς εἶναι μηδέν. (Στὸ παράδειγμα, δὲν δικαιολογεῖται ἡ ἀπόρριψη τῆς ὑπόθεσης ὅτι δὲν ὑπάρχει καθαρὴ ἐπίδραση τῶν ἐργατῶν μὴ βιομηχανικῶν κλάδων.)

Ἡ ἐπιστημολογικὴ αὐτὴ παρέκβαση σκοποῦ εἶχε μόνον νὰ ἐξηγήσῃ ὅσο γίνεται πιο ἀπλὰ τὸν τρόπο παρουσίας τῶν ἀποτελεσμάτων. Γιὰ νὰ μὴν ἐπιβαρυνθεῖ ὑπερβολικὰ ἡ παρουσίαση αὐτῆ, υἱοθετήθηκε ἐδῶ τὸ ἀκόλουθο ἀπλοποιημένο σύστημα:

α) Μὲ κανονικὰ στοιχεῖα ἀναφέρονται ὅσοι συν-

τελεστὲς παλινδρόμησης ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0 ὥς 0,05.

β) Μὲ πλάγια ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,05 ὥς 0,1.

γ) Σὲ παρένθεση ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,1 ὥς 0,5.

δ) Σὲ ἀγκυλὴ ὅσοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπίπεδο σημαντικότητας 0,5 ὥς 1.²

χρησιμότητα καὶ ὅρια τῆς μεθόδου

Γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν τυχόν παρανοήσεις καὶ ἰδίως ἀβάσιμες προσδοκίες, εἶναι χρήσιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ γίνωνιν μερικὲς ἀκόμα διευκρινίσεις.

1) Ἡ οἰκολογικὴ ἀνάλυση ἐκλογικῶν καὶ ἀπογραφικῶν δεδομένων προσφέρεται γὰρ τὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ μεγάλα ἀνθρώπινα σύνολα. Εἶναι ἐντελῶς ἀπρόσφορη ἂν τὸ ἐνδιέφερον μᾶς ἐντοπίζεται σὲ ὁμάδες ποὺ ἀποτελοῦν ἐλάχιστο, ἂν ὄχι ἀπειροελάχιστο, ποσοστὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ τέτοιες εἶναι ὄχι μόνον ἡ καθωτὸ ἀστικὴ τάξη, οἱ διάφορες ἡγετικές ὁμάδες, κ.ο.κ., ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες, ἀσημαντὲς μειονότητες κ.ο.κ.

2) Ἡ συσχέτιση καὶ παλινδρόμηση, ὅπως κάθε ἄλλη στατιστικὴ μέθοδος, προορισμὸ ἔχει νὰ ἐντοπίσῃ καὶ νὰ μετρήσῃ μιὰ γενικὴ σχέση ποὺ ἰσχύει γὰρ τὸ σύνολο τῶν μονάδων ἀνάλυσης (παρατηρήσεων), ὑπολογίζοντας συντελεστὲς ποὺ ἐκφράζουν πάντα ἓνα γενικὸ μέσο ὄρο. Μεμονωμένες ἀποκλίσεις, ἔστω τεράστιες, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν. Ἄν λοιπὸν στὸ παράδειγμά μας ἡ τάδε ἐπαρχία ἔχῃ π.χ. 50% ἐργάτες, ἀλλὰ μὴδὲν ΚΚΕ, οὔτε διαψεύδει τὴν ἐξίσωση, οὔτε φυσικὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ αὐτήν.³

3) Τὸ ὅτι ἓνα κόμμα «ἀντιστοιχεῖ», «στηρίζεται» κ.ο.κ. σὲ ὀρισμένες κοινωνικὲς ὁμάδες εἶναι διατύπωση ποὺ ἔχει πάντα σχετικὴ ἔννοια—καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ τῆς ἀποδοθεῖ ἀπόλυτη. Δὲν σημαίνει (κατὰ κανόνα) ὅτι ὑπάρχει τέλεια ταύτιση, μὲ τὴν ἔννοια εἴτε ὅτι ὅλοι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κόμματος ἀνήκουν στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα, εἴτε ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι ὁπαδοὶ τοῦ κόμματος. Σημαίνει μόνον ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κόμματος δὲν ἀποτελοῦν τυχαῖο δείγμα ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ προέρχονται δυσανάλογα ἀπὸ ὀρισμένη ἢ ὀρισμένες κατηγορίες. (Τὸν

2. Οἱ ἀριθμοὶ αὗτοι μποροῦν ἀπλὰ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐκφράζουν τὴν πιθανότητα ὁ «ἄληθινός» συντελεστὴς νὰ εἶναι μηδέν. Τὸ ἐπίπεδο σημαντικότητας τοῦ α δὲν ἐνδιέφερε.

3. Ἡ μοναδικότητα τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης περιοχῆς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνον μὲ τὴν ἱστορικὴ - γεωγραφικὴ μέθοδο ποὺ ἐγκαινιάσῃ ὁ André Siegfried στὸ ἀριστοτεχνικὸν τοῦ *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIe République* (Paris: Armand Colin, 1913).

1. Ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἐξηγητὲς μεταβλητὲς εἶναι σὲ ποσοστὰ, οἱ συντελεστὲς α ἔχουν διαιρεθεῖ διὰ ἑκάστου, ὥστε νὰ μπορεῖ ἄμεσως ὁ ἀναγνώστης νὰ ὑπολογίῃ τὸ ἄθροισμα $\alpha + \beta$.

βαθμό ταύτισης μπορεί να μάς δώσει, όπως είδαμε, το «τρίτο επίπεδο έρμηνείας».)

4) Όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, η χρησιμοποίηση απογραφικών δεδομένων προϋποθέτει αναγκαστικά ένα πρακτικό συμβιβασμό ή συγκεκριμένο θεωρία και ταξινομήσεων της στατιστικής υπηρεσίας, που συχνά είναι ακατάλληλες ή και ακατανόητες από θεωρητική άποψη. Άξιοσημείωτη θεωρητικής ορθοδοξίας θα ισοδυναμούσε στη συγκεκριμένη περίπτωση με έγκριση της έρευνας. Θα πρέπει λοιπόν και από την άποψη της θεωρίας να κριθούν τ' αποτελέσματα σαν «μέγιστη δυνατή προσέγγιση».

5) Υπάρχει τέλος το γεγονός ότι εκλογικός και οικονομικά ένεργος πληθυσμός δεν συμπίπτουν. Ο πρώτος περιλαμβάνει και άτομα που έχουν απογραφεί σ' άλλη περιφέρεια απ' αυτήν όπου ψηφίζουν. Ο δεύτερος περιλαμβάνει και άτομα που δεν έχουν την εκλογική ηλικία. Η διαφορά αυτή ανάμεσα στον εκλογικό και τον απογραφικό πληθυσμό δημιουργεί ένα ακόμη περιθώριο σφάλματος, που δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί.

στάδια ανάλυσης

Η στατιστική ανάλυση προχώρησε σε διαδοχικά επίπεδα, από το πιο άφηρημένο και σχηματικό στο πιο συγκεκριμένο. Σε κάθε στάδιο, γινόταν αισθητή ή ανάγκη για νέες διακρίσεις ή ανακατατάξεις των δεδομένων, με συνέπεια το πέρας στο επόμενο. Η συνοπτική παρουσίαση αυτής της προεργασίας πριν από τα οριστικά αποτελέσματα όχι μόνο επιβάλλεται επιστημονικά, αλλά και δίνει το μέτρο των δυσκολιών, καθώς και την «γενεαλογία» των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν.

1) Μισθωτοί και μη μισθωτοί

Εκκινώντας με την πιο άπλη διχοτόμηση, ονομάζουμε «μισθωτούς» το άθροισμα των κατηγοριών Ι.5 και Ι.6 και «μη μισθωτούς» το άθροισμα των κατηγοριών Ι.1 ως Ι.4. Αμέσως προκύπτει ότι Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός δ'εν διαφοροποιούνται με βάση την διχοτόμηση αυτή: οι σχετικοί

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Μισθωτοί και μη μισθωτοί

		Μισθωτοί		Μη μισθωτοί	
		α	β	α	β
Αγροτικοί	1928	0,08	— 0,08	— 0,01	+ 0,10
	1932	0,14	— 0,22	— 0,07	+ 0,22
ΚΚΕ	1928	— 0,01	+ 0,12	0,11	— 0,12
	1932	0	+ 0,17	0,17	— 0,18
	1933	0	+ 0,20	0,20	— 0,21
	1936	0	+ 0,17	0,18	— 0,18

συντελεστές είναι ή πλησιάζουν το μηδέν, μ' ελάχιστες εξαιρέσεις. Αντίθετα, είναι φανερό ότι οι Άγροτικοί στηρίζονται αποκλειστικά σε μη μισθωτούς, ενώ το ΚΚΕ αποκλειστικά σε μισθωτούς (Πίνακας 1).

2) Έργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι

Το προηγούμενο σύνολο «μη μισθωτοί» μπορούμε τώρα να διακρίνουμε σε έργοδότες (Ι.1) και αυτοαπασχολούμενους (που περιλαμβάνουν όσους εργάζονται ατομικά ή με μέλη της οικογένειάς τους, καθώς και τα μέλη αυτά, δηλ. το άθροισμα Ι.2 ως Ι.4). Αμέσως προκύπτει ότι Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός διαφοροποιούνται εντονότατα σε σχέση με τους εργοδότες, όχι όμως και σε σχέση με τους αυτοαπασχολούμενους. Με την ίδια διάκριση οι Άγροτικοί στηρίζονται ξεκάθαρα σε αυτοαπασχολούμενους:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Έργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι

		Έργοδότες		Αυτοαπασχολούμενοι	
		β		α	β
Αντιβενιζελικοί	1928	+ 1,14		0,34	(— 0,04)
	1932	+ 1,13		0,43	— 0,15
	1933	+ 1,34		0,47	(— 0,06)
	1936	+ 0,83		0,46	(+ 0,01)
Βενιζελικοί	1928	— 1,00		0,60	(+ 0,08)
	1932	— 0,80		0,52	(+ 0,08)
	1933	— 1,21		0,40	+ 0,16
	1936	— 1,17		0,38	+ 0,14
Αγροτικοί	1928	— 0,50		— 0,01	+ 0,10
	1932	— 0,41		— 0,04	+ 0,20

3) Οικογενειακά και ατομικά εργαζόμενοι

Ενώ με βάση το προηγούμενο σύνολο «αυτοαπασχολούμενοι» δεν ξεχωρίζουν οι δύο μεγάλες παρατάξεις, έντονες διαφορές εμφανίζονται αν διακρίνουμε το σύνολο αυτό σε δύο κατηγορίες: αυτούς που εργάζονται οικογενειακά (Ι.2 και Ι.3) και αυτούς που εργάζονται ατομικά (Ι.4). Βενιζελικοί (και Άγροτικοί) στηρίζονται περισσότερο στην πρώτη κατηγορία. Αντιβενιζελικοί στην δεύτερη (Πίν. 3).

Το ότι οι διαφορές αυτές οφείλονται στους αυτοαπασχολούμενους της γεωργίας, καθώς και γενικότεροι θεωρητικοί λόγοι, κάνουν επιτακτική στο σημείο αυτό την διάκριση της γενικής κατηγορίας «αυτοαπασχολούμενοι», με βάση όχι μόνο την κοινωνική θέση πιά, αλλά και τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, σε αγρότες και μικροαστούς (δηλ. κατηγορίες Π.3 ως Π.10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Οικογενειακά και Άτομικά εργαζόμενοι

		Οικογενειακά εργαζόμενοι α β	Άτομικά εργαζόμενοι α β
Αντιβενιζελικοί	1928	0,38 — 0,20	0,12 + 0,67
	1932	0,44 — 0,29	0,13 + 0,72
	1933	0,51 — 0,20	0,26 + 0,62
	1936	0,52 — 0,16	0,28 + 0,65
Βενιζελικοί	1928	0,58 + 0,19	0,80 — 0,52
	1932	0,50 + 0,14	0,63 — 0,29
	1933	0,42 + 0,23	0,62 — 0,42
	1936	0,38 + 0,23	0,60 — 0,49
Άγροτικοί	1928	0,02 + 0,11	
	1932	0,01 + 0,19	

4) Άγρότες

Για τους αγρότες, η ξεκάθαρη πολιτική διαφοροποίηση των δύο κατηγοριών επιβάλλει την διατήρηση της διάκρισης σε άτομικά και οικογενειακά εργαζόμενους. Η ταξινόμηση αυτή παρουσιάζει εξαιρετικά δύσκολο ερμηνευτικό πρόβλημα, δεν υπάρχει όμως δυστυχώς άλλη για να την αντικαταστήσει. Χωρίς την φιλοδοξία ολοκληρωμένης και σε βάθος ερμηνείας, χρειάζεται λοιπόν να σημειωθούν ορισμένες ενδείξεις που επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι, κάτω από τις δύο απογραφικές κατηγορίες «άτομικά εργαζόμενοι» και «οικογενειακά εργαζόμενοι», κρύβονται δύο διαφορετικοί τύποι γεωργών,¹ δύο διαφορετικοί τρόποι ζωής, τελικά δύο διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.²

α. Οι συσχετίσεις των δύο κατηγοριών με τις διάφορες καλλιέργειες δείχνουν καθαρά ότι η άτομική εκμετάλλευση συνδέεται με την ελιά, την σταφίδα και τ' αμπέλια, ενώ η οικογενειακή με τα δημητριακά και τον καπνό. Οι συνολικοί πίνακες της απογραφής το επιβεβαιώνουν.³

1. Ο όρος αγρότες περιλαμβάνει και γεωργούς και κτηνοτρόφους. Στο άρθρο αυτό θα γίνει λόγος χωριστά για γεωργούς και κτηνοτρόφους επειδή:

α) Η κτηνοτροφία έχει οποσδήποτε ιδιαίτερο χαρακτήρα, ιδίως στη χώρα μας την εποχή εκείνη.

β) Αν πάρουμε το σύνολο «αγρότες», οι συντελεστές που βρίσκουμε δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τους συντελεστές για τους γεωργούς. Από την άλλη όμως μεριά σκεπάζουν τη συμπεριφορά ειδικά των κτηνοτρόφων, που καθώς φαίνεται είναι διαφορετική από αυτήν των γεωργών.

2. Οι ενδείξεις αυτές, όπου δεν αναφέρεται άλλη πηγή, προέρχονται από συσχετίσεις των μεταβλητών «άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί» και «οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί» με άλλες μεταβλητές, είτε στο σύνολο των μονάδων ανάλυσης είτε μόνο στις αγροτικές περιοχές.

3. Βλ. όπου παραπάνω, Πίναξ IIIα'.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί κατά καλλιέργειες

Υποδιαιρέσεις της γεωργίας	Άτομικά εργαζόμενοι σάν ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων γεωργών
Γεωργοί (χωρίς άλλο προσδιορισμό)	38,71
Καλλιεργητές σιτηρών, όσπριων και ζωοτροφικών προϊόντων	19,17
Λαχανοκηπουροί	42,47
Καλλιεργητές καπνού και βάμβακος	16,10
Καλλιεργητές όπωροφόρων δέντρων	44,08
Καλλιεργητές έλιων	32,91
Αμπελουργοί	44,12

β. Η γεωγραφική κατανομή των δύο κατηγοριών συμβαδίζει με τις καλλιέργειες: στην Παλαιά Ελλάδα και ιδίως στην Πελοπόννησο και τα νησιά είναι πολύ μεγαλύτερη η αναλογία των άτομικά εργαζόμενων. Η εικόνα που δίνουν οι συνολικοί πίνακες⁴ είναι εξαιρετικά εύγλωττη, αν την δούμε σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες κάθε γεωγραφικού διαμερίσματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί κατά διαμερίσματα

Γεωγραφικά διαμερίσματα	Άτομικά εργαζόμενοι σάν ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων γεωργών
Κυκλάδες	66,48
Ίονιοι Νήσοι	53,58
Νήσοι Αιγαίου	45,50
Πελοπόννησος	42,70
Θεσσαλία	26,04
Ηπειρος	22,53
Μακεδονία	22,14
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	21,85
Κρήνη	21,63
Αντική Θράκη	9,61

γ. Οι άτομικά εργαζόμενοι είναι περισσότεροι σε περιοχές με υψηλότερο αγροτικό εισόδημα, μικρότερο ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών, μεγαλύτερη ανισότητα στην κατανομή της γης και λιγότερο αναλφαβητισμό.

δ. Οι άτομικά εργαζόμενοι είναι επίσης περισσότεροι στις περιοχές εκείνες, όπου γνώρισαν την πρώτη τους μεγάλη ανάπτυξη οι γεωργικοί συνεταιρισμοί, ιδίως στην περίοδο 1915-1919.

ε. Τέλος, ορισμένες αναλύσεις συνδέουν την άτομική (κι όχι οικογενειακή) γεωργική απασχόληση

4. Στο ίδιο, Πίναξ IIIβ'.

με έλλειψη «γεωργικής συνείδησης» και ιδίως με μίμηση άστικων καταναλωτικών προτύπων—έστω και χωρίς ανάλογο γεωργικό εισόδημα. Το έλλειμμα συμπληρώνεται με αδιάκοπο δανεισμό ή και από άλλους πρόσθετους πόρους, που ακριβώς προϋποθέτουν ότι τα άλλα μέλη της οικογένειας στρέφονται σε άσχολίες μη γεωργικές, από επιτόπιες «δουλειές του ποδαριού» μέχρι την εξωτερική μεταναστευση.¹

Αναδύεται από τις ένδειξεις αυτές μιὰ συνθετική εικόνα του «άτομικα εργαζόμενου» γεωργού:

— κοινωνικό περιβάλλον με ιεραρχική δομή και μεγάλες σχετικά ανισότητες στην ιδιοκτησία της γης

— συνήθως παλιά εγκατάσταση

— μακροχρόνια ειδίκευση σε έμπορευματικές καλλιέργειες κι εξάρτηση από την αγορά και μάλιστα την διεθνή

— σχετικά άνωτερο βιοτικό και ιδίως πολιτιστικό επίπεδο, με περισσότερες προσδοκίες κι ευκαιρίες μόρφωσης και κοινωνικής ανόδου γι' αυτόν ή για τα παιδιά του (που εξηγεί ως ένα βαθμό γιατί δεν τὰ κρατάει στο χωράφι).

Με δυό λόγια: άνιστος, αλλά (συγκριτικά) ευνοημένος. Εικόνα χαρακτηριστική, αν όχι τυπική, του παλαιοελλαδίτη και ιδίως του πελοποννήσιου γεωργού.

Συμμετρικά αντίθετη ή συνθετική εικόνα του «οικογενειακά εργαζόμενου» γεωργού:

— κοινωνικό περιβάλλον ίσων μικροϊδιοκτητών, που είναι συχνά ή κατάληξη χθεσινών ταξικών αγώνων (σε περιοχές όπου υπήρχαν τσιφλίκια)

— συνήθως νέα εγκατάσταση (αν ήταν πρόσφυγας ή ακτήμονας)

— άνυπαρκτη, περιορισμένη ή πάντως πρόσφατη ειδίκευση, εγκατάλειψη της αυτόρκειας κι εξάρτηση από την αγορά (εκτός αν είναι καπνοκαλλιεργητής από παλιά)

— χαμηλό βιοτικό κι ιδίως πολιτιστικό επίπεδο, χωρίς ευκαιρίες μόρφωσης και τις αντίστοιχες φιλοδοξίες κοινωνικής ανόδου.

Με δυό λόγια: ίσος, αλλά παραμελημένος, αν όχι εξαθλιωμένος. Χαρακτηριστική εικόνα του γεωργού της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης.

Οι συνθετικές αυτές εικόνες έχουν την χρησιμότητά και λειτουργία «ιδεατών τύπων» (με την βεβαιωμένη έννοια) για την ανάλυσή μας. Και μόνο μ' αυτή την έννοια επιτρέπουν τελικά νά θεωρήσουμε τους άτομικα εργαζόμενους γεωργούς στρώμα κοι-

νωνικά άνωτερο από τους οικογενειακά εργαζόμενους, υπογραμμίζοντας ότι άποφασιστικό κριτήριο είναι περισσότερο ο τρόπος ζωής, το σημερινό ή επιδιωκόμενο βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο κλπ. παρά το πραγματικό γεωργικό εισόδημα.

5) Μικροαστοί

Όσο για τους μικροαστούς σάν σύνολο, προκύπτει σε πρώτη φάση μιὰ μικρή θετική συσχέτιση με τον Άντιβενιζελισμό (κι αντίστοιχα άρνητική με τον Βενιζελισμό). Η συσχέτιση όμως αυτή εξαφανίζεται ή και αλλάζει κατεύθυνση κάτω από την επίδραση των μεταβλητών Παλαιά Ελλάδα/Νέες Χώρες και Άστικές/Άγροτικές περιοχές. Άν τώρα χωρίσουμε τους μικροαστούς, όπως τους γεωργούς, σε οικογενειακά και άτομικα εργαζόμενους, οι πρώτοι εξακόβονται και πολύ έντονα συνδέονται με τον Άντιβενιζελισμό, ενώ τ' άποτελέσματα για τους δεύτερους είναι αρκετά αντίφατικά. Τά έρμηνευτικά αυτά προβλήματα έκαναν έπιτακτική την διάκριση και των μικροαστών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και την τελική χρησιμοποίηση μεταβλητών που σχηματίστηκαν από το άθροισμα των μικροαστών δυό ή περισσότερων κλάδων.

6) Έργοδότες και μισθωτοί

Έξηγήθηκε πιό πάνω γιατί θά ήταν άνώφελο ν' άναζητήσουμε τους ελάχιστους πραγματικούς άστούς ή και γαιοκτήμονες με βάση τὰ άπογραφικά κι έκλογικά δεδομένα. Η γενική κατηγορία «έργοδότες» δεν δίνει βέβαια αυτή την εύχθεια, γιατί δεν είναι δυνατό νά χωριστεί σε μικρούς (οδυσιαστικά μικροαστούς) και μεγάλους. Διατηρώντας λοιπόν άναγκαστικά το έναίο αυτό σύνολο και την δομασία του, μπορούμε ως ένα βαθμό νά προσεγγίσουμε το πρόβλημα από διαφορετική κατεύθυνση, δημιουργώντας μιὰ πρόσθετη μεταβλητή, που είναι ο μέσος αριθμός μισθωτών που άναλογούν σ' ένα έργοδότη. Όπως είναι εύνοητο, όσο περισσότεροι είναι οι έργοδότες, τόσο μικρότερη ή άναλογία. Η συνδυασμένη χρησιμοποίηση των δυό μεταβλητών επιτρέπει μιὰ έμμεση μέτρηση του μεγέθους των επιχειρήσεων, της συγκέντρωσης του κεφαλαίου και τελικά της δξύτητας των σχέσεων κεφαλαίου και έργαζας.

Έξαιτίας του μικρού τους αριθμού, οι έργοδότες διακρίθηκαν σε έργοδότες γεωργίας και μη άγροτικών κλάδων χωρίς άλλες υποδιαίρεσεις.

Οι μισθωτοί τέλος διακρίθηκαν σε ύπαλληλους κι έργατες. Και οι έργατες με τη σειρά τους σε άγροεργάτες, έργατες βιομηχανίας και έργατες άλλων κλάδων ή χωρίς προσδιορισμό κλάδου.

1. Βλ. Μ. Ι. Μαυρογοράτου και Ά. Χ. Χαμιδοπούλου, 'Η Μακεδονία: Μελέτη Δημογραφική και Οικονομική (Θεσσαλονίκη 1931), σελ. 46-47.

Έπίσης Κ. Δ. Καραβίδα, Άγροτικά (Άθήνα: Έθνικόν Τυπογραφείο, 1931), σελ. 475, 501, 524, και γενικά την ανάλυση της «στενής άτομικης χωρικής οικογένειας των ελευθέρων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών», σελ. 433-514.

7) Ἀνακεφαλαιώση

Στὸ σημείον αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ παρουσιασθεῖ συγκεντρωτικὰ ὁ οἰκονομικὰ ἐνεργὸς ἀνδρικός πληθυσμὸς τῶν 196 μονάδων ἀνάλυσης, μὲ τὶς κατηγορίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ τοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμούς, ὥστε νὰ ὑπάρχει καὶ κάποια εἰκόνα τῶν σχετικῶν μεγεθῶν.

Ἐνδεικτικὰ ἀξίζει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὁ μέσος ὁρος γιὰ τὶς ἄλλες μεταβλητὲς ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια:

- α) Τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν 85%
- β) Ὁ δείκτης ἀνισότητος Gini τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας 0,49
- γ) Ἡ ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη 5,34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Οἰκονομικὰ ἐνεργὸς ἀνδρικός πληθυσμὸς κατὰ στρώματα

A. Ἐργοδότες	107.266
1. Γεωργία	61.937
2. Κτηνοτροφία	5.300
3. Ἄλλοι κλάδοι	40.029
B. Ἀγρότες	821.141
1. Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοί	203.970
2. Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοί	512.293
3. Κτηνοτρόφοι	104.878
Γ. Μικροαστοὶ	231.637
1. Ἀλειία (ψαράδες)	8.199
2. Βιομηχανία (βιοτέχνες)	95.507
3. Μεταφορὰ καὶ Συγκοινωνία (κυρίως ἀγωγιάντες, ὁδηγοί, βαρκάρηδες)	26.570
4. Πίστη, Ἀνταλλαγή καὶ Μεσολάβηση (κυρίως μεσίτες καὶ παραγγελιοδόχοι)	3.096
5. Ἐμπόριο (μαγαζάτορες κάθε εἴδους, ξενοδόχοι)	77.489
6. Προσωπικὲς ὑπηρεσίες (κυρίως κουρεῖς καὶ στιλβωτὲς ὑποδημάτων)	6.039
7. Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα (κυρίως γιатροί, δικηγόροι, μηχανικοί, μουσικοί)	14.737
Δ. Ὑπάλληλοι ¹	81.575
Ε. Ἐργάτες ²	364.805
1. Γεωργία	70.077
2. Κτηνοτροφία	22.636
3. Βιομηχανία	111.750
4. Ἄλλοι κλάδοι ἢ χωρὶς ὀρισμένον κλάδο	160.342
Γενικὸ Σύνολο	1.606.424

1. Ὑπολογίστηκαν στοὺς ὑπάλληλους οἱ ἐλάχιστοι ἐργάτες τοὺς κλάδους πίστη, ἀνταλλαγή, μεσολάβηση καὶ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα.
2. Ὑπολογίστηκαν στοὺς ἐργάτες οἱ ἐλάχιστοι ὑπάλληλοι τῶν κλάδων: γεωργία, κτηνοτροφία, αλειία, μεταλλεῖα-ὀρυκτεῖα καὶ προσωπικὲς ὑπηρεσίες.

ὁ ἀντιβενιζελισμὸς¹

Ὁ Ὑποβενιζελισμὸς ἔχει φανερά «διαταξική» λαϊκὴ βάση, ἀποτελεῖ δηλ. στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο συνασπισμὸ διαφόρων στρωμάτων:

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Ἀντιβενιζελικά κοινωνικὰ στρώματα

	Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοί	Ἐργοδότες	Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν, προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων
	β ₁	β ₂	β ₃
Ἀντιβενιζελικοὶ 1928	+ 0,85	+ 1,19	+ 0,93
1932	+ 0,83	+ 1,14	+ 1,08
1933	+ 0,80	+ 1,40	+ 0,84
1936	+ 0,78	+ 0,88	+ 0,87
μ.δ. 1928-36	+ 0,81	+ 1,15	+ 0,93

1. Ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ αὐτὰ στρώματα, οἱ ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο σὲ ὄγκο καὶ σταθερότερο στήριγμα τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Ἀντίστροφα, ἔντονη εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενων γεωργῶν (Πίν. 8).

Ὅσα ἐνδεικτικὰ ἀναπτύχθηκαν πρὸ πάνω γιὰ τὴν διαφοροποίηση τῶν δύο γεωργικῶν στρωμάτων δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ. Ἐπιβεβαιώνονται πάντως ἀπὸ τὴν ἔντονα ἀρνητικὴ σχέση τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τὴν (λιγότερο ἔντονη) σύνδεσός του μὲ τὴν ἀνισότητα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας.²

Μικρότερο σὲ ὄγκο, ἀλλὰ μόνιμο κι αὐτὸ στήριγμα τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ στὸν ἀγροτικὸ τομέα εἶναι οἱ ἐργοδότες τῆς γεωργίας (Πίνακας 9).

Τελικὰ, στὸ πλαίσιο τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς γεωργίας, εἶναι θεωρήσουμε τοὺς ἐργοδότες «ἀνώτερο», τοὺς ἀτομικὰ ἐργαζόμενους «μεσαῖο» καὶ τοὺς οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενους «κατώτερο» στρῶμα, εἴτε θεωρήσουμε τὶς δύο πρῶτες κατηγορίες μαζί «μεσαία τάξη» τῆς γεωργίας, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς στηρίζεται σταθερὰ στὰ ἀνώτερα

1. Στὴν ἀνάλυση χρησιμοποιήθηκαν πέντε μεταβλητὲς ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ (στὸ σύνολο τῶν 196 μονάδων ἀνάλυσης): μία γιὰ κάθε ἐκλογὴ καὶ μία μὲ τὸ μέσο ποσοστὸ τῶν τεσσάρων ἐκλογῶν. Ὑπολογίστηκαν σὰν ἀντιβενιζελικά κόμματα: τὸ Λαϊκὸ καὶ οἱ Ἐλευθερόφρονες σὲ κάθε ἐκλογὴ, οἱ Ἀνεξάρτητοι Βασιλόφρονες τὸ 1928, οἱ Ἐθνικοριζοσπαστικοὶ καὶ οἱ Ἀγροτικοὶ τῆς «Ἠνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως» τὸ 1933, καὶ ἡ Γενικὴ Λαϊκὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωση καὶ τὸ Μεταρρυθμιστικὸ Ἐθνικὸ Κόμμα τὸ 1936.

2. Δὲν εἶναι δυνατόν μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ νὰ παρουσιαστοῦν καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν δυνάμεων μὲ εἰδικότερες διαστάσεις τῆς ἀγροτικῆς κοινωνικῆς δομῆς, ὅπως οἱ καλλιέργειες, τὸ εἰσόδημα καὶ ἡ συνεταιριστικὴ ὁργάνωση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: 'Αντιβενιζελισμός και γεωργοί

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί		Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί		'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί		Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί	
	α	β	α	β	β ₁		β ₂	
1928	0,24	+ 0,62	0,37	— 0,21	+ 0,67		— 0,24	
1932	0,27	+ 0,57	0,42	— 0,32	+ 0,64		— 0,35	
1933	0,37	+ 0,57	0,50	+ 0,23	+ 0,62		— 0,27	
1936	0,40	+ 0,57	0,52	— 0,19	+ 0,62		— 0,22	
μ.δ. 1928 - 36	0,32	+ 0,58	0,46	— 0,24	+ 0,64		— 0,27	

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: 'Αντιβενιζελισμός και εργοδότες γεωργίας

'Αντιβενιζελικοί	'Εργοδότες γεωργίας β
1928	+ 1,23
1932	+ 0,80
1933	+ 1,16
1936	+ 1,12
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,08

επίπεδα της γεωργικής κοινωνικής δομής. Και ότι γενικότερα τα έρεϊσματά του είναι άγροτικές περιοχές με περισσότερο τονισμένη ιεραρχία και μεγαλύτερη άνισότητα, σε σύγκριση πάντα με τα ελληνικά δεδομένα.

2. Η κτηνοτροφία σαν σύνολο (βλ. Πίνακα 6, κατηγορίες Α.2, Β.3, Ε.2) εμφανίζει μία βαθμιαία «προσχώρηση» στον 'Αντιβενιζελισμό, που έντοπιζεται κυρίως στις Νέες Χώρες. (Οί συντελεστές αναφέρονται μόνο ένδεικτικά και προέρχονται από εξίσωση παλινδρόμησης με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: 'Αντιβενιζελισμός και κτηνοτροφία

'Αντιβενιζελικοί	Κτηνοτροφία β ₁₂
1928	0
1932	(+ 0,32)
1933	+ 0,43
1936	+ 0,59

*Αν θεωρήσουμε δεδομένο ότι η κτηνοτροφία και μάλιστα η νομαδική, όπως ήταν ακόμα τον Μεσοπόλεμο, υπήρξε ο κυρίως έξοχην κοινωνικός χώρος, που οργανώθηκε πολιτικά με σχέσεις πελατείας,¹ ή στροφή προς τον 'Αντιβενιζελισμό μπορεί να αποδοθεί στην προσχώρηση τοπικών παραγόντων

1. 'Ανθρωπολογική έρευνα Σαρακατσανικών κτηνοτρόφων ήταν η κλασική μελέτη του Campbell από την οποία ξεκίνησαν και στην οποία εξακολουθούν να στηρίζονται οι πρόσφατες συζητήσεις για τις σχέσεις πελατείας στη σύγχρονη Ελλάδα. Βλ. J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage* (Oxford: Clarendon Press, 1964).

(πατρώνων) με τους πελάτες τους. Καθοριστική όμως και για τέτοιου είδους προσχωρήσεις πρέπει να θεωρηθεί η κρίση της νομαδικής ιδίως κτηνοτροφίας την εποχή εκείνη και η σύγκρουσή της με την επεκτεινόμενη γεωργία, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες.

3. Η ισχυρή σύνδεση 'Αντιβενιζελισμού κι εργοδοτών όφειλεται στους εργοδότες της γεωργίας (βλ. Πίνακα 9) κυρίως, όχι όμως αποκλειστικά. Μέχρι το 1936 τουλάχιστον, προκύπτει και σύνδεση του 'Αντιβενιζελισμού με τους εργοδότες των άλλων κλάδων (σάν σύνολο):

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: 'Αντιβενιζελισμός κι εργοδότες μη άγροτικών κλάδων

'Αντιβενιζελικοί	'Εργοδότες μη άγροτικών κλάδων β	'Εργοδότες γεωργίας και κτηνοτροφίας β ₁	'Εργοδότες μη άγροτικών κλάδων β ₂
1928	(+ 0,38)	+ 1,33	(+ 0,84)
1932	+ 0,87	+ 1,07	+ 1,24
1933	+ 0,67	+ 1,45	+ 1,17
1936	(— 0,08)	+ 1,16	[+ 0,32]
μ.δ. 1928 - 36	(+ 0,46)	+ 1,25	+ 0,89

Τό ότι οι συντελεστές (ή και μόνο το άθροισμα α + β) είναι σχεδόν πάντα μεγαλύτεροι από τη μονάδα υποδηλώνει (όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω) ότι οι εργοδότες (σάν σύνολο, βλ. Πίνακα 2) «συνεισφέρουν» στον 'Αντιβενιζελισμό ψήφους περισσότερες από τις δικές τους. Μπορεί κανείς να υποθέσει γενικά ότι η παρουσία υψηλού ποσοστού εργοδοτών είναι δείκτης κοινωνικής διάθρησης ενόψει για τον 'Αντιβενιζελισμό. Ειδικότερα και πιο συγκεκριμένα μπορεί να υποθέσει ότι οι ψήφοι που συνεισφέρουν οι εργοδότες πέρα απ' τις δικές τους είναι οι μισθοί που εξαρτώνται απ' αυτούς. Πραγματικά, αν προσθέσουμε τη μεταβλητή «μισθοί», προκύπτουν θετικοί συντελεστές. (Οί τιμές των συντελεστών αναφέρονται έντελώς ένδεικτικά και προέρχονται από εξίσωση παλινδρόμησης με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 12: Ἀντιβενιζελισμός, ἐργοδότες καὶ μισθωτοί

Ἀντιβενιζελικοί	Ἐργοδότες β ₁₀	Μισθωτοί β ₁₁
1928	+ 1,05	+ 0,58
1932	+ 0,95	+ 0,65
1933	+ 1,26	+ 0,59
1936	+ 0,89	+ 0,67
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,04	+ 0,62

Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς οἱ ὑπάλληλοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν βενιζελικοί κι οἱ ἐργάτες βιομηχανίας κομμουνιστές, ἀντιβενιζελικοί πρέπει νὰ εἶναι εἰδικότερα οἱ μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες. Ἄν αὐτοὶ ψηφίζουν ὅπως οἱ ἐργοδότες τοὺς, γεννιέται τὸ ἐρώτημα τί εἶδους σχέση τοὺς συνδέει. Ἡ ἀπάντηση προκύπτει ἂν ἀντικαταστήσουμε τὴ μεταβλητὴ «ἐργοδότες» μὲ τὴς δύο μεταβλητὲς «μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες» καὶ «ἀνάλογια μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη» (στὸ πλαίσιο τῆς συνολικῆς ἐξίσωσης τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια):

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: Ἀντιβενιζελισμός καὶ ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη

Ἀντιβενιζελικοί	Μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες β ₁₀	Ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδότη β ₁₁
1928	+ 0,45	— 0,78
1932	+ 0,57	— 1,46
1933	+ 0,55	— 1,56
1936	+ 0,44	— 0,74
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,50	— 1,14

Φωτίζεται ἔτσι πὺ καθαρὰ ἡ σχέση ἐργοδοτῶν κι Ἀντιβενιζελισμοῦ: πρόκειται γιὰ τοὺς μικροὺς ἐργοδότες, αὐτοὺς δηλ. ποὺ ἀπασχολοῦν ἀπὸ ἓνα μέχρι πέντε, ἂς ποῦμε, ἐργάτες. Ἐχει γενικὰ διαπιστωθεῖ ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτὸ δημιουργοῦνται κι ἐπιζοῦν παραδοσιακοὶ δεσμοὶ «ἠθικῆς» ἐξάρ-

τησης τοῦ μισθωτοῦ ἀπὸ τὸν ἐργοδότη.¹ Εἶναι λοιπὸν λογικὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ (κυρίως μὴ βιομηχανικοὶ) ἐργάτες ἀκολουθοῦν τοὺς (μικροὺς) ἐργοδότες τοὺς στὴν ἀντιβενιζελικὴ τοὺς τοποθέτηση.

4. Ἀνάμεσα στοὺς καθαρὰ μικροαστοὺς (ποὺ δὲν εἶναι δηλ. οὔτε μικροὶ ἐργοδότες), διαπιστώνεται ξεκάθαρα πολιτικὴ διαφοροποίηση δύο μερίδων, μῆς ἀντιβενιζελικῆς καὶ μῆς βενιζελικῆς. Ἡ ἀντιβενιζελικὴ συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς μικροαστοὺς τῆς «βιομηχανίας» (ἀκριβέστερα βιοτεχνίας), τῶν μεταφορῶν, τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων. Ὁ γενικὸς συντελεστὴς τῆς μικροαστικῆς αὐτῆς μερίδας μπορεῖ ν' ἀναλυθεῖ ὅπως δείχνει ὁ Πίνακας 14.

Εὐκόλα διαπιστώνεται πὺς οἱ βιοτέχνες, ἀγωγιάτες κλπ. ἀποτελοῦν ὄχι μόνον τὸν κύριο ὄγκο τῆς ἀντιβενιζελικῆς μικροαστικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ τὸ τμήμα τῆς ἐκείνου γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπεται ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων μὲ μεγαλύτερη βεβαιότητα —καὶ στὸ ὁποῖο ὀφείλεται κυρίως ὁ γενικὸς συντελεστής.

5. Ὅσο γιὰ τοὺς μικροαστοὺς τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων, ὁ τεράστιος συγκριτικὸς συντελεστὴς θὰ πρέπει κι ἐδῶ νὰ ἐρμηνευθεῖ πρωταρχικὰ σάν δείκτης μῆς κοινωνικῆς δομῆς ποὺ εὐνοεῖ ἰδιαίτερα τὸν Ἀντιβενιζελισμό. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς ἐνισχύεται ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς τῶν κλάδων «προσωπικὲς ὑπηρεσίες» καὶ «ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα» (συνολικά, χωρὶς διάκριση κοινωνικῆς θέσης) στὴν παλινδρόμηση τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ ὅλους τοὺς κλάδους οἰκονομικῆς δραστηριότητος (Πίνακας 15).

Ἐνα ἄλλο σχετικὸ στοιχεῖο εἶναι οἱ συντελεστὲς παλινδρόμησης τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ μὲ τὴν ἀναλογία γιαιτρῶν σὲ χίλιους κατοίκους (Πίν. 16).

1. Γιὰ μιὰ κλασικὴ συνθετικὴ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς διεθνoῦς βιβλιογραφίας, βλ. Seymour M. Lipset, Paul F. Lazarsfeld, Allen H. Barton, and Juan Linz, «The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior» in Gardner Lindzey, ed., *Handbook of Social Psychology* (Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Co, 1954), Vol. II, pp. 1124-1175.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: Ἀντιβενιζελισμός καὶ μικροαστοί

Ἀντιβενιζελικοί	Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν, προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων		Μικροαστοὶ βιομηχανίας, μεταφορῶν		Μικροαστοὶ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων	
	α	β	α	β	α	β
1928	0,26	+ 0,58	0,26	+ 0,62	0,27	+ 3,13
1932	0,26	+ 0,74	0,27	+ 0,80	0,28	+ 3,97
1933	0,38	+ 0,55	0,39	+ 0,58	0,39	+ 3,08
1936	0,41	+ 0,54	0,41	+ 0,62	0,44	+ 2,08
μ.δ. 1928 - 36	0,33	+ 0,60	0,33	+ 0,65	0,35	+ 3,06

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: 'Αντιβενιζελισμός, προσωπικές υπηρεσίες και ελευθέρια επαγγέλματα

'Αντιβενιζελικοί	Προσωπικές υπηρεσίες β_9	'Ελευθέρια επαγγέλματα β_{10}
1928	+ 13	+ 4
1932	+ 10	+ 5
1933	+ 8	+ 4
1936	+ 13	+ 5
μ.δ. 1928 - 36	+ 11	+ 5

ΠΙΝΑΚΑΣ 16: 'Αντιβενιζελισμός και αναλογία γιατρών

'Αντιβενιζελικοί	Γιατροί που αναλογούν σε 1.000 κατοίκους β
1928	+ 8,49
1932	+ 8,69
1933	+ 7,70
1936	+ 5,25

*Αξίζει τέλος ν' αναφερθεί εδώ και η σχέση ανάμεσα στον 'Αντιβενιζελισμό και την αναλογία οικιακών υπηρετών.¹ Πού εμφανίζεται ιδίως το 1932 και το 1933 (αντίστοιχοι συντελεστές παλινδρόμησης + 0,15 και + 0,08).

Η κύρια σημασία των αποτελεσμάτων αυτών δ'εν είναι βέβαια το πώς ψηφίζουν οι γιατροί, δικηγόροι, κουρείς ή υπηρέτες.² Είναι ότι αντανακλούν ένα τύπο κοινωνικής δομής που εκφράζεται με τον 'Αντιβενιζελισμό. Και χαρακτηριστικό της είναι η σχετικά υπερτροφική ανάπτυξη ενός τομέα υπηρεσιών (μικρής και μεγάλης «αξίας» ή «γοήτρου») που, αν δέν είναι άκριβδος «παρασιτικός»,³ βρίσκεται πάντως στο περιθώριο της παραγωγής και ιδίως της αγοράς. Η ανάπτυξη του τομέα αυτού προϋποθέτει φυσικά όρισμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, που επιτρέπουν την δημιουργία κι ανάλωση αντίστοιχου εισοδηματικού περισπέματος.

6. Είναι χρήσιμο, τέλος, νά εξεταστούν οι «ταξικές» μεταβλητές μέσα στο πλαίσιο της συνολικής εξέλιξης παλινδρόμησης για τον 'Αντιβενιζελισμό.

1. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τον αριθμό οικιακών υπηρετών, ανδρών και γυναικών, που αναλογεί σε 1.000 άνδρες άνω των 20 ετών (δηλ. στον κατά μέγιστη δυνατή προσέγγιση υποθετικό αριθμό άρχων νοικοκυριών).

2. Τα αντίστοιχα μεγέθη είναι άλλωστε τόσο μικρά, ώστε και άσημαντα νά επηρεάζουν σάν αριθμοί ψήφων και νά αποκλειστεί η βεβαιότητα στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συμπεριφορά τόσο μικρών ομάδων, όπως τονίστηκε ήδη.

3. Ανεξάρτητα από την επιστημονική του άκρίβεια και χρησιμότητα, ο όρος έχει αποκτήσει έντονη ήθικοπολιτική φόρτιση που κάνει προβληματική τη χρήση του.

σμός, που περιλαμβάνει κι όλες τις άλλες σημαντικές κοινωνικές του διαστάσεις (δηλ. σε σχέση με πρόσφυγες, μειονότητες, ανάφαβητισμό, ομάδες ηλικιών και την γεωργία σάν παραγωγικό τομέα):

ΠΙΝΑΚΑΣ 17: 'Αντιβενιζελισμός και ταξικές αντιθέσεις (I)

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β_7	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών β_8	'Εργοδοτές β_9	Μικροαστοί βιομηχανίας, μεταφορών, προσωπικών υπηρεσιών, ελευθερίων επαγγελλμάτων β_{10}
1928	+ 0,59	- 0,21	+ 0,79	+ 0,86
1932	+ 0,61	- 0,28	+ 0,79	(+ 0,39)
1933	+ 0,38	- 0,41	+ 1,04	(+ 0,53)
1936	+ 0,45	- 0,31	+ 0,61	+ 0,65
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,51	- 0,30	+ 0,81	+ 0,61

*Όταν προστεθούν στην εξίσωση οι μεταβλητές «Παλαιά Ελλάδα» και «άστικές περιοχές»,⁴ οι συντελεστές αλλάζουν χαρακτηριστικά:

ΠΙΝΑΚΑΣ 18: 'Αντιβενιζελισμός και ταξικές αντιθέσεις (II)

'Αντιβενιζελικοί	'Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β_7	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών β_8	'Εργοδοτές β_9	Μικροαστοί βιομηχανίας, μεταφορών, προσωπικών υπηρεσιών, ελευθερίων επαγγελλμάτων β_{10}
1928	+ 0,34	- 0,18	(+ 0,33)	+ 0,72
1932	+ 0,42	- 0,25	(+ 0,47)	(+ 0,28)
1933	(+ 0,15)	- 0,39	+ 0,63	(+ 0,40)
1936	(+ 0,17)	- 0,27	(+ 0,16)	+ 0,48
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,27	- 0,27	(+ 0,40)	+ 0,47

Σε μιὰ πρώτη εξέταση, η συμπίεση όρισμένων συντελεστών δείχνει ότι η δύναμη που έχουν οι αντίστοιχες μεταβλητές νά «εξηγήσουν» τον 'Αντιβενιζελισμό (στο δεύτερο επίπεδο έρμηνείας) μειώνεται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αν συγκριθούν με τον παράγοντα Παλαιά Ελλάδα. Στην ουσία όμως η συμπίεση αυτή δέν σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι οι μεταβλητές αυτές, πέρα από τη συμπεριφορά συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων, αντανακλούν διαστάσεις συστατικές της πα-

4. Πρόκειται για «τεχνητές» μεταβλητές (dummy variables) που έχουν δύο μόνο τιμές: η πρώτη 1 στην Παλαιά Ελλάδα και 0 στις Νέες Χώρες, η δεύτερη 1 στις αστικές περιοχές και 0 στις αγροτικές.

λαιοελλαδίτικης κοινωνικῆς διάρθρωσης, περιλαμβάνονται δηλ. στὸ σύνολο τῶν ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν ποὺ κλείνει μέσα τῆς ἡ μεταβλητῆς «Παλαιὰ Ἑλλάδα». Πιὸ ἀπλά, μπορούμε νὰ καταλήξουμε μὲ τὴν διαπίστωση ὅτι τὰ ἀντιβενιζελικά κοινωνικά στρώματα εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὰ κατ' ἐξοχὴν παλαιοελλαδίτικα στρώματα.

ὁ βενιζελισμὸς¹

Ὁ Βενιζελισμὸς ἔχει κι αὐτός, ὅπως ἡ ἀντίπαλός του παράταξι, «διαταξικὴ» λαϊκὴ βάση, στηρίζεται δηλ. σὲ συμμαχία διαφορετικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων:

ΠΙΝΑΚΑΣ 19: Βενιζελικά κοινωνικά στρώματα

Βενιζελικοί	Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β ₁	Μικροαστοὶ ἐμπορίου καὶ πίστεως, ἀνταλλαγῆς, μεσολάβησης καὶ ὑπάλληλοι γενικά β ₂
1928	+ 0,40	+ 0,68
1932	+ 0,32	+ 0,54
1933	+ 0,47	+ 0,75
1936	+ 0,54	+ 0,98
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,44	+ 0,74

1. Μεγαλύτερο σὲ ὄγκο ἀπὸ τὰ βενιζελικά στρώματα εἶναι βέβαια οἱ οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοί, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ πολυπληθέστερο κοινωνικὸ στρώμα σ' ὅλη τὴ χώρα. (Ἀντίστροφα, ἔντονη ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεση τῶν ἀνώτερων γεωργικῶν στρωμάτων ποῦ, καθὼς εἶδαμε, εἶναι ἀντιβενιζελικά)² (Πίνακας 20).

Ἡ προηγούμενη ἀνάλυση ἡ σχετικὴ μὲ τὸ καώτερο αὐτὸ γεωργικὸ στρώμα (τῶν οἰκογενειακὰ ἐργαζομένων) ἐπιβεβαιώνεται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἰσχυρότατη σχέση τοῦ Βενιζελισμοῦ μὲ τὸ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν παλινδρόμηση μὲ τὶς δύο μεταβλητὲς μαζί (Πίνακας 21).

1. Χρησιμοποιήθηκαν πέντε μεταβλητὲς ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ Βενιζελισμοῦ, ἀνάλογες μ' ἐκείνες τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Βενιζελικά κόμματα θεωρήθηκαν: οἱ Φιλελεύθεροι σὲ κάθε ἐκλογὴ, οἱ Συντηρητικοὶ Δημοκρατικοί, οἱ Προοδευτικοὶ καὶ οἱ Ἀγροτοεργατικοὶ τὸ 1928, 1932 καὶ 1933, οἱ Ἐθνικοὶ Δημοκρατικοὶ τὸ 1928 καὶ Ἐθνικοῖς-Συνασπιστικοὶ τὸ 1932, οἱ Ἀγροτικοὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Συνασπισμοῦ» τὸ 1933 καὶ τὸ Ἀγροτικὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα τὸ 1936, οἱ Ἀνεξάρτητοι Δημοκρατικοὶ καὶ ἡ Προοδευτικὴ Ἐνωση τὸ 1928, ὁ Δημοκρατικὸς Συνασπισμὸς, οἱ Παλαϊοδημοκρατικοὶ Κρήτης καὶ οἱ Νέοι Φιλελεύθεροι τὸ 1936.

2. Στὴ συνέχεια πρέπει νὰ θεωρεῖται αὐτονόητη καὶ χωρὶς εἰδικὴ μνεία ἡ ἀντίθεση στὸν Βενιζελισμὸ τῶν στρωμάτων, κλάδων καὶ περιοχῶν, ποὺ ἤδη χαρακτηρίστηκαν ἀντιβενιζελικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20: Βενιζελισμὸς καὶ κοινωνικά στρώματα τῆς γεωργίας

Βενιζελικοί	Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ α	Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β	Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β ₁	Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β ₂	Ἐργοδότες γεωργίας β ₃
1928	0,59	+ 0,21	+ 0,25	- 0,43	- 0,89
1932	0,50	+ 0,17	+ 0,20	- 0,31	(- 0,39)
1933	0,43	+ 0,26	+ 0,30	- 0,38	- 0,73
1936	0,39	+ 0,27	+ 0,31	- 0,36	- 1,00
μ.δ. 1928-36	0,48	+ 0,23	+ 0,26	- 0,37	- 0,75

ΠΙΝΑΚΑΣ 21: Βενιζελισμὸς καὶ ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν

Βενιζελικοί	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν α	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν β	Ποσοστὸ γεωργῶν ἰδιοκτητῶν β ₁	Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ β ₂
1928	0,42	+ 0,27	(+ 0,12)	+ 0,18
1932	0,29	+ 0,30	(+ 0,20)	+ 0,13
1933	0,08	+ 0,50	+ 0,34	+ 0,19
1936	0,13	+ 0,39	(+ 0,21)	+ 0,22
μ.δ. 1928-36	0,23	+ 0,37	+ 0,22	+ 0,18

Ἡ πώση τῶν συντελεστῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ συντελεστῆ ποῦ ἀναφέρεται στὸ ποσοστὸ ἰδιοκτητῶν δείχνει καθαρά ὅτι οἱ δύο μεταβλητὲς ἀντανακλοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἴδιαν κοινωνικὴ πραγματικότητα στὴ σχέση τῆς μὲ τὸν Βενιζελισμὸ, δηλ. τοὺς οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενους καὶ μικροῖς-διοκτῆτες γεωργοὺς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀρνητικὴ σχέση τοῦ Βενιζελισμοῦ μὲ τὴν ἀνισότητα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ ἐμφανίζεται ἰδίως τὸ 1936. Ἡ σχέση αὕτη ἐξαφανίζεται, ἀν προστεθοῦν στὴν ἐξίσωση οἱ οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι ἀγρότες.³ Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι κι ἐδῶ οὐσιαστικὰ προσεγγίζουμε, ἀπὸ μιὰ ἀκόμα διαφορετικὴ κατεύθυνση, τὸν Βενιζελισμὸ τῶν οἰκογενειακὰ ἐργαζομένων γεωργῶν (Πίνακας 22).

Γίνεται τελικὰ φανερό ὅτι ὁ Βενιζελισμὸς ἀποτελεῖ στὸν γεωργικὸ τομεὰ τὸν διαμετρικὰ ἀντίθετο πόλο τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ, καθὼς στηρίζεται στὸ κατώτερο γεωργικὸ στρώμα (τῶν οἰκογενειακὰ ἐργαζομένων) καὶ στίς περιοχὲς μὲ περισσότερο «δημοκρατικὴ» (δηλ. ἰσοπεδωμένη) κοινωνικὴ διάρθρωση, ὅπου ἐπικρατοῦν συντριπτικὰ οἱ μικροῖς-διοκτῆτες—παιδιὰ τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης καὶ τῆς ἀγροτικῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων.

3. Χρησιμοποιήθηκε τὸ σύνολο «ἀγρότες», δηλ. γεωργοὶ καὶ κτηνοτρόφοι, γιὰ τὴν ἀγροτικὴ γενικὴ ἰδιοκτησία ἀναφέρονται τὰ μοναδικὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα. Ἀσημέντες εἶναι οἱ διαφορὲς, ἀν χρησιμοποιήσουμε μόνον τὴν κατηγορία «γεωργοί».

ΠΙΝΑΚΑΣ 22: Βενιζελισμός και ανισότητα αγροτικής ιδιοκτησίας¹

Βενιζελικοί	Δείκτης ανισότητας αγροτικής ιδιοκτησης β	Δείκτης ανισότητας αγροτικής ιδιοκτησης β_1	Οικογενειακά εργαζόμενοι αγρότες β_2
1928	(-25)	[-4]	+ 0,29
1932	(-19)	[-7]	+ 0,17
1933	(-17)	[+5]	+ 0,32
1936	-32	[-8]	+ 0,33
μ.δ. 1928 - 36	-23	[-3]	+ 0,28

2. Οί μεγάλοι αρνητικοί συντελεστές του Βενιζελισμού με τους εργοδότες δεν δικαιολογούν βιαστικά συμπεράσματα, όπως και στην αντίστροφη περίπτωση του 'Αντιβενιζελισμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23: Βενιζελισμός και εργοδότες

Βενιζελικοί	Εργοδότες β	Εργοδότες γεωργίας και κτηνοτροφίας β_1	Εργοδότες μη αγροτικών κλάδων β_2
1928	-1,00	-1,09	(-0,86)
1932	-0,80	-0,70	-0,96
1933	-1,21	-1,10	-1,40
1936	-1,17	-1,22	-1,09
μ.δ. 1928 - 36	-1,05	-1,03	-1,08

Πρόκειται, όπως είδαμε, για τους μικρούς εργοδότες (και τους εργάτες που τους ακολουθούν). Η έρμηνεία αυτή ενισχύεται από την ισχυρή θετική σχέση του Βενιζελισμού με την αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη. (Οι τιμές των συντελεστών αναφέρονται έντελως ένδεικτικά και προέρχονται από παλινδρόμηση με περισσότερες μεταβλητές.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 24: Βενιζελισμός και αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη

Βενιζελικοί	Αναλογία μισθωτών κατά εργοδότη β_8
1928	+ 0,89
1932	+ 1,03
1933	+ 1,03
1936	+ 1,07
μ.δ. 1928 - 36	+ 1,00

¹Εξάλλου, από το σύνολο των μισθωτών, πολλές είναι οι ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα

1. Αγροτικές περιοχές μόνο.

ότι μόνο οι υπάλληλοι πρέπει να έχουν βενιζελική τοποθέτηση, τουλάχιστον το 1933 και, ακόμα έντονότερα, το 1936.² (Οι τιμές των συντελεστών αναφέρονται έντελως ένδεικτικά και προέρχονται από παλινδρόμηση που περιλαμβάνει και τη μεταβλητή «Νέες Χώρες».)

ΠΙΝΑΚΑΣ 25: Βενιζελισμός, υπάλληλοι και εργάτες

Βενιζελικοί	Υπάλληλοι β_1	Εργάτες β_2	Υπάλληλοι βιομηχανίας β_1	Εργάτες βιομηχανίας β_2
1928	(+ 0,38)	(-0,14)	+ 0,59	-0,42
1932	(+ 0,28)	(-0,13)	+ 0,56	-0,48
1933	+ 0,48	-0,25	+ 0,71	-0,64
1936	+ 0,72	-0,27	+ 0,91	-0,63
μ.δ. 1928-36	+ 0,46	-0,20	+ 0,69	-0,54

Συνοψίζοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και από τη σκοπιά της σχέσης εργοδοτών και μισθωτών ο Βενιζελισμός εμφανίζεται αντίθετος πόλος του 'Αντιβενιζελισμού—με την έννοια ιδίως ότι αντανακλά οικονομική και κοινωνική διάρθρωση με μεγαλύτερη σχετική καπιταλιστική ανάπτυξη (όπου ακριβώς είναι φυσικό να υπάρχουν και ύψηλότερα ποσοστά υπαλλήλων). Μέσα στο πλαίσιο τέτοιας ταξικής διάρθρωσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι (μεγάλοι) εργοδότες είναι βενιζελικοί, δεν μπορούμε όμως φυσικά να το εξακριβώσουμε με οικολογικά δεδομένα. Από τους μισθωτούς τέλος μόνο οι υπάλληλοι μπορούν να χαρακτηρισθούν βενιζελικό στρώμα (με κάποιο περιθώριο αμφιβολίας).

3. Στο γενικό πίνακα των βενιζελικών στρωμάτων (βλ. Πίνακα 19), οι υπάλληλοι υπολογίστηκαν μαζί με τους έμπορομεσίτες μικροαστούς, όχι μόνο από σκοπιά ταξικής κατάταξης, αλλά και γιατί είναι αδύνατο να υπολογιστούν οι συντελεστές τους χωριστά. Αυτό φαίνεται καθαρά, αν αναλύσουμε το σύνολο εκείνο (Πίνακας 26).

²Εκτός από την αδυναμία στατιστικού αποχωρισμού των υπαλλήλων, διαπιστώνουμε έτσι και την ισχυρότατη συμβολή του έμπορομεστικού μικροαστικού στρώματος στην κομματική δύναμη του Βενιζελισμού, συμβολή που επιτρέπει να το χαρακτηρίσουμε χωρίς δισταγμό το κατ' εξοχήν βενιζελικό στρώμα.

Σε ανάλογο συμπέρασμα οδηγεί η παλινδρόμηση του Βενιζελισμού με το σύνολο των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (χωρίς διάκριση κοινωνικής θέσης), από την οποία προκύπτουν για τον

2. Είναι πάντως εξαιρετικά δύσκολος στατιστικά ο αποχωρισμός τους από τους εργάτες και μικροαστούς με τους οποίους συνπάσχουν, και γι' αυτό η σχέση υπαλλήλων και Βενιζελισμού δεν πρέπει να θεωρηθεί απόλυτα εξακριβωμένη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26: Βενιζελικά κοινωνικά στρώματα (ἀναλυτικά)

Βενιζελικοί	Οικογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί β_1	Ὑπάλληλοι β_2	Μικροαστοὶ ἐμπορίου καὶ πίστης, ἀνταλ- λαγῆς, μεσο- λάβησης β_3
1928	+ 0,45	[— 0,15]	+ 1,84
1932	+ 0,36	[— 0,08]	+ 1,41
1933	+ 0,51	[+ 0,08]	+ 1,69
1936	+ 0,58	[+ 0,25]	+ 2,01
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,47	[+ 0,02]	+ 1,74

κλάδο «πίστη, ἀντάλλαγή, μεσολάβηση» συντελε-
στὲς τεράστιοι σὲ σύγκριση ὅχι μόνο μὲ τὸ ἐλά-
χιστο ἀριθμητικὸ του μέγεθος, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς
συντελεστὲς τοῦ ἐμπορίου (ποὺ ὅμως εἶναι δύσκολο
ν' ἀποχωριστοῦν στατιστικά).

ΠΙΝΑΚΑΣ 27: Βενιζελισμός, πίστη - ἀντάλλαγή - μεσολάβηση
καὶ ἐμπόριο

Βενιζελικοί	Πίστη, ἀντάλλαγή, μεσολάβηση β_9	Ἐμπόριο β_{10}
1928	+ 11	+ 1
1932	+ 5	(+ 0,53)
1933	(+ 5)	[+ 0,24]
1936	+ 8	(+ 1)
μ.δ. 1928 - 36	+ 7	(+ 0,79)

Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, οἱ
μεγαλύτεροι ἀπὸ τὴ μονάδα συντελεστὲς πρέπει νὰ
θεωρηθεῖ ὅτι ἀντανάκλουν τὴν πλατύτερη ἐπιρροή
τοῦ ἐμπορομεσιτικοῦ μικροαστικοῦ στρώματος, πέρα
δηλ. ἀπὸ τοὺς δικούς του ἀριθμούς. Ἡ πάντως ὅτι
ἀντανάκλουν ἓνα τύπο κοινωνικῆς δομῆς ποὺ ἐκ-
φράζεται μὲ τὸν Βενιζελισμό καὶ χαρακτηρίζεται
ἀπὸ μεγάλη συγκέντρωση ἐμπορικῶν καὶ χρηματι-
στικῶν δραστηριοτήτων.

4. Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἀντιβενιζελισμό, εἶναι χρή-
σιμο νὰ ξεεταστοῦν τελικὰ οἱ «ταξικές» μεταβλητὲς
μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς συνολικῆς ἐξί-
σωσης παλινδρόμησης γιὰ τὸν Βενιζελισμό (ποὺ
περιλαμβάνει καὶ τὶς διαστάσεις: πρόσφυγες, μειο-
νότητες, ἀναλφαριθμησιμὸς καὶ ὁμάδες ἡλικίας)
(Πίνακας 28).

Ἡ προσθήκη τῶν μεταβλητῶν «Νέες Χῶρες»
καὶ «ἀστικές περιοχές» προκαλεῖ χαρακτηριστικὲς
μεταβολές (Πίνακας 29).

Κι ἐδῶ σὲ πρώτη ὄψη ἡ συμπίεση τῶν συντελε-
στῶν β_6 καὶ β_7 δείχνει ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἔχουν οἱ
ἀντίστοιχες μεταβλητὲς μειώνεται σημαντικὰ ἂν

ΠΙΝΑΚΑΣ 28: Βενιζελισμός καὶ ταξικές ἀντιθέσεις (I)

Βενιζελικοί	Οικογενει- ακὰ ἐργα- ζόμενοι γεωργοί β_6	Ποσοστὸ γεωργῶν ιδιοκτητῶν β_7	Μικροαστοὶ ἐμπορίου, πίστης, ἀν- ταλλαγῆς καὶ μεσολά- βησης καὶ ὑπάλληλοι β_8	Ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδοτή β_9
1928	+ 0,33	(+ 0,17)	+ 1,02	(+ 0,59)
1932	+ 0,23	+ 0,25	+ 0,82	+ 0,86
1933	+ 0,36	+ 0,41	+ 1,11	+ 0,91
1936	+ 0,46	+ 0,23	+ 1,38	+ 0,74
μ.δ. 1928 - 36	+ 0,35	+ 0,26	+ 1,09	+ 0,77

ΠΙΝΑΚΑΣ 29: Βενιζελισμός καὶ ταξικές ἀντιθέσεις (II)

Βενιζελικοί	Οικογενειακά ἐργαζόμενοι γεωργοί β_6	Ποσοστὸ γεωργῶν ιδιοκτητῶν β_7	Μικροαστοὶ ἐμπορίου, πίστης, ἀν- ταλλαγῆς καὶ μεσολά- βησης καὶ ὑπάλληλοι β_8	Ἀναλογία μισθωτῶν κατὰ ἐργοδοτή β_9
1928	(+ 0,10)	(+ 0,14)	+ 0,85	0
1932	(+ 0,06)	+ 0,23	+ 0,89	(+ 0,48)
1933	(+ 0,12)	+ 0,38	+ 1,14	(+ 0,36)
1936	+ 0,20	+ 0,20	+ 1,30	[+ 0,12]
μ.δ. 1928-36	(+ 0,12)	+ 0,24	+ 1,05	(+ 0,25)

συγκριθοῦν μὲ τοὺς παράγοντες «Νέες Χῶρες»
καὶ (σὲ μικρότερο βαθμὸ) «ἀστικές περιοχές». Κατὰ
βάθος ὅμως ἡ συμπίεση αὐτὴ εἶναι πάλι συ-
νέπεια τοῦ ὅτι οἱ ἀντίστοιχες μεταβλητὲς «περιέ-
χονται» ὥς ἓνα σημεῖο στοὺς δύο «γεωγραφικούς»
παράγοντες: οἱ οικογενειακὰ ἐργαζόμενοι γεωργοί
εἶναι τὸ κατ' ἐξοχήν γεωργικὸ στρώμα τῶν Νέων
Χωρῶν, ἐνὸς μεγαλύτερες ἀναλογίες μισθωτῶν κατὰ
ἐργοδοτὴ χαρακτηρίζουν καὶ τὶς Νέες Χῶρες καί,
φυσικὰ, τὶς ἀστικές περιοχές.

Ἀπὸ τὴν ἄλλην μερίδι, ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ σχετικὴ
σταθερότητα τῶν συντελεστῶν γιὰ τὸ ποσοστὸ ἰδιο-
κτητῶν γεωργῶν καὶ τὴν ἐμπορομεσιτικὴ μικροα-
στικὴ τάξη. Γίνεται φανερό ὅτι ἀποτελεῖν διαστά-
σεις προσδιοριστικὲς τοῦ Βενιζελισμοῦ ποὺ δὲ ν
ἐξαρτῶνται ἀπὸ γεωγραφικὲς κατανομές.

ἑσωτερικὲς διαφοροποιήσεις ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ βενιζελισμοῦ

Οἱ ταξικὲς διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα στὰ κόμ-
ματα ποὺ ἀπαρτίζουν κάθε παράταξη δὲν εἶναι δυ-
νατὸ ν' ἀναλυθοῦν ἐδῶ. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ
ὅσο γίνεται πρὸς ἄπλὰ μία γενικὴ διαπίστωση γιὰ
τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ ποὺ ἔχουν στὴ λαϊκὴ βάση οἱ

δύο παρατάξεις του Διχασμού, σ' αντίπαλες συμμαχίες κοινωνικών στρωμάτων.

Η συμμαχία που στηρίζει τον Βενιζελισμό στηρίζει ταυτόχρονα και το Κόμμα Φιλελευθέρων—κυρίως, αν όχι αποκλειστικά. Ένθ' η συμμαχία που αποτελεί την βάση του 'Αντιβενιζελισμού μοιράζεται ανάμεσα στο Λαϊκό και τα μικρότερα κόμματα. Το 1936 μάλιστα είναι φανερό ότι εκφράζεται κυρίως με τους 'Ελευθερόφρονες και τη Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική 'Ενωση—κι όχι πιά με τις πολιτικές δυνάμεις που έμειναν στο Λαϊκό Κόμμα μετά την διάσπασή του.

Διαπιστώνεται έτσι ανάμεσα στις δύο παρατάξεις μία διαφορά έσωτερικής διάρθρωσης στη λαϊκή βάση που έχει αποφασιστική σημασία, αν θέλουμε να εξηγήσουμε όρισμένες κρίσιμες στρατηγικές επιλογές της πολιτικής ήγεςίας.

δ άγροτισμός¹

Ένθ' οι δύο μεγάλες παρατάξεις έχουν, καθώς είδαμε, καθαρά «διαταξικό» χαρακτήρα στη λαϊκή τους βάση, στηρίζονται δηλ. σ' συμμαχίες περισσοτέρων στρωμάτων, τα δύο σημαντικά κόμματα (ή κινήματα) που αναπτύχθηκαν στο περιθώριο της διαμάχης Βενιζελισμού/'Αντιβενιζελισμού, το 'Αγροτικό και το Κομμουνιστικό, έχουν καθαρά «ταξικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι στηρίζονται αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά σ' ένα κοινωνικό στρώμα. Η εμφάνισή τους άλλωστε έσημανε γενικότερα την πανηγυρική είσοδο των άνοιχτά ταξικών κομματικών αντίθεσεων στην ελληνική πολιτική ζωή.

Διαπιστώσαμε ήδη, με τις πρώτες διερευνητικές ταξινομήσεις, ότι ο 'Αγροτισμός στηρίζεται στο συνδυασμό «οικογενειακά εργαζόμενοι αυτοαπασχολούμενοι» (βλ. Πίνακες 2 και 3). Στην πρόοδο της ανάλυσης, διαπιστώνεται πρώτα ότι άντλεί τις δυνάμεις του ουσιαστικά μόνο από τη γεωργία (κι όχι την κτηνοτροφία):

ΠΙΝΑΚΑΣ 30: 'Αγροτισμός, γεωργία και κτηνοτροφία

'Αγροτικοί	Γεωργία α	Γεωργία β	Γεωργία β ₁	Κτηνοτροφία β ₂
1928	0,02	+ 0,08	+ 0,10	(— 0,16)
1932	0,01	+ 0,15	+ 0,14	(+ 0,11)

1. Για τον 'Αγροτισμό χρησιμοποιήθηκαν δύο μόνο μεταβλητές: μία για το 1928 (σ' 58 μονάδες ανάλυσης) και μία για το 1932 (σ' 149 μονάδες ανάλυσης). Η διαφορά αυτή των μονάδων αποκλείει τον υπολογισμό μέσου όρου με κάποιο νόημα. 'Εξάλλου, το άθροισμα των διαφόρων 'Αγροτικών το 1933 και 1936 μπορεί να είναι χρήσιμο για τη διερεύνηση κάποιων συνέχειας (που δ'εν διαπιστώνεται παρά μόνο στους 'Αγροτικούς του Σοφινάντουλου), όπως σ'ήποτε όμως δ'εν συγκροτεί κίνημα έναιο, όπως ήταν ο 'Αγροτισμός μέχρι και τις εκλογές του 1932.

Μέσα στο πλαίσιο της γεωργικής κοινωνικής δομής, μοναδικό στην ουσία στηρίγμα του 'Αγροτισμού είναι το κατώτερο στρώμα (των οικογενειακά εργαζομένων γεωργών):

ΠΙΝΑΚΑΣ 31: 'Αγροτισμός και κοινωνικά στρώματα της γεωργίας

'Αγροτικοί	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί α	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β ₁	Ατομικά εργαζόμενοι γεωργοί β ₂
1928	0,02	+ 0,12	+ 0,13
1932	0,03	+ 0,18	+ 0,18
			[— 0,09] (+ 0,08)

Συμπληρωματικά αναφέρονται και οι σχετικά άσημαντοι συντελεστές του 'Αγροτισμού με το ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών και την ανισότητα της άγροτικής ιδιοκτησίας:

ΠΙΝΑΚΑΣ 32: 'Αγροτισμός και άγροτική ιδιοκτησία

'Αγροτικοί	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών α	Δείκτης ανισότητας άγροτικής ιδιοκτησίας β
1928	— 0,07	+ 0,15
1932	0	(+ 0,10)
		(— 7,57) (— 11,94)

Τέλος, στο πλαίσιο της συνολικής εξίσωσης παλινδρόμησης για τον 'Αγροτισμό (που περιλαμβάνει και τις διαστάσεις: πρόσφυγες, μειονότητες, αναλφαβητισμός και κτηνοτροφία) οι συντελεστές για το κατώτερο γεωργικό στρώμα παίρνουν τις ακόλουθες τιμές (που δ'εν επηρεάζονται ουσιαστικά από την προσθήκη των μεταβλητών «Νέες Χώρες» και «άστικές περιοχές»):

ΠΙΝΑΚΑΣ 33: 'Αγροτισμός και ταξικές αντιθέσεις

'Αγροτικοί	Οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί β ₃
1928	+ 0,23
1932	+ 0,18

Η διαπίστωση ότι βάση του 'Αγροτισμού είναι έντελως συγκεκριμένα τα στρώματα των οικογενειακά εργαζομένων γεωργών, βρίσκεται σ' άρμονία με όσα έχουν ήδη εκτεθεί για το στρώμα αυτό. 'Αρκεί μόνο να επισημάνουμε ότι η διαθεσιμότητά του

γιὰ τὸν Ἀγροτισμὸ δείχνει τὶς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν νὰ συνειδητοποιηθεῖ καὶ νὰ κινητοποιηθεῖ πάνω σὲ καθαρὰ ταξικὲς γραμμές—καὶ δίνει ἀντιστοιχία τὸ μέτρο τῆς ἀπειλῆς ποὺ ὑπῆρξε τὸ Ἀγροτικὸ Κόμμα γιὰ τὸν Βενιζελισμό.¹

ὁ κομμουνισμός²

1. Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες διαπιστώσεις μας ἦταν ὅτι τὸ ΚΚΕ φαίνεται νὰ στηρίζεται μόνο σὲ μισθοτούς (βλ. Πίνακα 1). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ σειρὰ ἄλλων ἀναλύσεων. Σὲ δευτέρω στάδιο, προκύπτει καθαρά ὅτι ἀπὸ τοὺς μισθοτούς βάση τοῦ ΚΚΕ εἶναι εἰδικὰ οἱ ἐργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 34: ΚΚΕ, ἐργάτες καὶ ὑπάλληλοι

ΚΚΕ	Ἐργάτες		Ἐργάτες	ὑπάλληλοι
	α	β	β ₁	β ₂
1928	0	+ 0,15	+ 0,17	— 0,11
1932	0	+ 0,21	+ 0,22	(— 0,04)
1933	0	+ 0,24	+ 0,24	(+ 0,01)
1936	0	+ 0,21	+ 0,22	(— 0,03)

Σὲ τρίτω τέλος στάδιο, γίνεται φανερό ὅτι, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τᾶξη, βάση τοῦ ΚΚΕ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο, ἰδίως μετὰ τὸ 1928:

ΠΙΝΑΚΑΣ 35: ΚΚΕ, βιομηχανικοὶ καὶ μὴ βιομηχανικοὶ ἐργάτες

ΚΚΕ	Ἐργάτες βιομηχανίας		Ἐργάτες ἄλλων κλάδων		Ἐργάτες βιομηχανίας	Ἐργάτες ἄλλων κλάδων
	α	β	α	β	β ₁	β ₂
1928	0,01	+ 0,27	0,01	+ 0,13	+ 0,25	(+ 0,07)
1932	0,01	+ 0,58	0,03	+ 0,11	+ 0,58	0,00
1933	0,01	+ 0,63	0,04	+ 0,13	+ 0,63	0,00
1936	0,01	+ 0,60	0,04	+ 0,10	+ 0,60	[— 0,02]

1. Τὸ μέτρο τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς συμπληρώνει ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ Ἀγροτικοὶ τὸ 1932 γιὰ πρώτη φορὰ ὑποστηρίχθηκαν εἰδικὰ ἀπὸ τοὺς ἀγρότες πρόσφυγες.

2. Γιὰ τὸ ΚΚΕ χρησιμοποιοῦνταν τέσσερις μεταβλητές, μία γιὰ κάθε ἐκλογὴ (σὲ παρένθεση οἱ ἀντίστοιχες μονάδες ἀνάλυσης): 1928 (122), 1932 (185), 1933 (146) καὶ 1936 (191). Οἱ διακυμάνσεις αὐτὲς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μονάδων ἔκαναν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἀπρόσφορο τὸν ὑπολογισμὸ μέσου ὄρου. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1933 ἔγινε «διόρθωση» τῆς ἐκλογικῆς δύναμης ποὺ ἐμφανίζει τὸ ΚΚΕ σ' ὅσες περιφέρειες δὲν κατέβασε πλήρη συνδιασμό, μὲ βάση τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ ψηφοφόροι τοῦ ΚΚΕ δὲν ν ψήφισαν ὑποψηφίους ἀπὸ ἄλλα κόμματα.

Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς προσεγγίσεις μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν τελικὰ στὸν ἀκόλουθο ἀναλυτικὸ πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 36: ΚΚΕ καὶ στρόματα μισθοτῶν

ΚΚΕ	Ἐργάτες βιομηχαν.	Ἐργάτες γεωργίας καὶ κτηνοτρ.	Ἐργάτες ἄλλων κλάδων	ὑπάλληλοι
	β ₁	β ₂	β ₃	β ₄
1928	+ 0,32	(+ 0,09)	+ 0,08	— 0,22
1932	+ 0,73	[+ 0,06]	[+ 0,02]	— 0,42
1933	+ 0,78	0	[+ 0,04]	— 0,51
1936	+ 0,77	[+ 0,07]	0	— 0,43

Μὲ τὰ προηγούμενα συμφωνεῖ καὶ ἡ θετικὴ σχέση τοῦ ΚΚΕ μὲ τὴν ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη, ποὺ ἐξαφανίζεται χαρακτηριστικὰ ἂν προστεθεῖ ἡ μεταβλητὴ «ἐργάτες βιομηχανίας» (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 1928):

ΠΙΝΑΚΑΣ 37: ΚΚΕ καὶ ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη

ΚΚΕ	Ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη	Ἀναλογία μισθοτῶν κατὰ ἐργοδότη	Ἐργάτες βιομηχανίας
	β	β ₁	β ₂
1928	+ 0,48	+ 0,26	+ 0,23
1932	+ 0,50	(+ 0,14)	+ 0,56
1933	+ 0,67	(+ 0,22)	+ 0,59
1936	+ 0,38	0	+ 0,59

Συμπληρωματικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ παλινδρόμηση τοῦ ΚΚΕ μὲ ὅλους τοὺς κλάδους οἰκονομικῆς δραστηριότητος (χωρὶς διάκριση κοινωνικῆς θέσης), ἀπὸ τὴν ὁποία σημαντικοὶ θετικοὶ συντελεστὲς προκύπτουν μόνο γιὰ τὴν βιομηχανία καὶ τὴν πίστη - ἀνταλλαγή - μεσολάβηση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 38: ΚΚΕ, βιομηχανία καὶ πίστη, ἀνταλλαγή, μεσολάβηση

ΚΚΕ	Βιομηχανία	Πίστη, ἀνταλλαγή, μεσολάβηση
	β ₉	β ₁₀
1928	+ 0,26	(+ 0,66)
1932	+ 0,56	+ 4
1933	+ 0,63	+ 4
1936	+ 0,54	+ 4

Τέλος, σὲ παλινδρόμηση τοῦ ΚΚΕ μετὶς μεταβλητῆς «βιομηχανία» καὶ «ἐργάτες» (σύνολο) ἀπὸ τὸ 1932 ὑπερισχύει ἡ πρώτη. Σὲ παλινδρόμηση μετὶς μεταβλητῆς «βιομηχανία» καὶ «ἐργάτες βιομηχα-

νίας» υπερισχύει βέβαια η δεύτερη, ενώ οι συντελεστές για την πρώτη (δηλ. τώρα για τους υπόλοιπους άπασχολούμενους της «βιομηχανίας», κυρίως μικροαστούς βιοτέχνες) γίνονται αρνητικοί. 'Αποτελούν τ' αποτελέσματα αυτά πρόσθετη επιβεβαίωση της υποστήριξης του ΚΚΕ ειδικά από τους βιομηχανικούς εργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 39: ΚΚΕ, βιομηχανία και εργάτες

ΚΚΕ	Βιομηχανία	Βιομηχανία	Εργάτες	Βιομηχανία	Εργάτες βιομηχανίας
	α	β	β ₁	β ₂	β ₁ β ₂
1928	0	+ 0,17	(+ 0,06)	+ 0,11	(— 0,13) + 0,44
1932	0	+ 0,35	+ 0,29	(+ 0,06)	— 0,26 + 0,98
1933	0	+ 0,40	+ 0,34	(+ 0,06)	— 0,28 + 0,99
1936	0	+ 0,36	+ 0,32	(+ 0,04)	(— 0,20) + 0,82

2. 'Από τις διαπιστώσεις που έγιναν ως εδω (βλ. ιδίως Πίνακες 37 και 38), προκύπτει συγκέντρωση της δύναμης του ΚΚΕ, ιδίως μετά το 1928, σε περιοχές που πρέπει ν' αποτελούν οχυρά του Βενιζελισμού. 'Υπάρχουν όμως ένδειξεις ανάπτυξης του ΚΚΕ και σε περιοχές με δομή ευνοϊκή για τον 'Αντιβενιζελισμό:

ΠΙΝΑΚΑΣ 40: ΚΚΕ, ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών και ανάλογα οικιακών υπηρετών

ΚΚΕ	Ποσοστό γεωργών ιδιοκτητών	Αναλογία οικιακών υπηρετών
	α	β
1928	0,11	— 0,09
1932	0,17	— 0,15
1933	0,19	— 0,16
1936	0,16	— 0,13

'Αναδύεται από τις ένδειξεις αυτές η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι κύριος αντίπαλος του ΚΚΕ πρέπει να είναι άλλου ο Βενιζελισμός κι άλλου ο 'Αντιβενιζελισμός, ανάλογα με την κοινωνική διάρθρωση της κάθε περιοχής.

3. Για τις αστικές περιοχές μόνο, χρησιμοποιήθηκαν και δεδομένα ειδικά για την καπνοβιομηχανία, που επιτρέπουν να προσεγγίσουμε την (γνωστή) σημασία της για την ανάπτυξη του ΚΚΕ. Παρ' όλη την αδυναμία στατιστικού αποχωρισμού τους από τους υπόλοιπους εργάτες βιομηχανίας, γίνεται φανερό το ειδικό βάρος των καπνεργατών, αν η αντίστοιχη μεταβλητή υπολογιστεί σε ποσοστό των εργατών βιομηχανίας (κι όχι του οικονομικά ενεργού άνδρικού πληθυσμού). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε αν συγκρίνουμε τους άπλους συντελεστές (β) για τους εργάτες βιομηχανίας και τους καπνεργάτες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 41: ΚΚΕ, εργάτες βιομηχανίας και καπνεργάτες¹

ΚΚΕ	Καπνεργάτες	Εργάτες βιομηχανίας	Εργάτες βιομηχανίας	Ποσοστό εργατών βιομηχανίας στην καπνοβιομηχανία
	α	β	α	β ₁ β ₂
1928	0,03	+ 0,33	— 0,01	+ 0,32 + 0,27 [+ 0,03]
1932	0,06	+ 0,85	— 0,02	+ 0,73 + 0,48 + 0,15
1933	0,07	+ 0,95	— 0,02	+ 0,79 + 0,50 + 0,16
1936	0,08	+ 0,80	0	+ 0,65 + 0,34 + 0,18

4. Τέλος, στη συνολική εξίσωση παλινδρόμησης για το ΚΚΕ (που περιλαμβάνει και τις διαστάσεις: πρόσφυγες, μειονότητες, αναλφαβητισμός) οι «ταξικοί» συντελεστές παίρνουν τις ακόλουθες τιμές (που δεν επηρεάζονται σχεδόν καθόλου από την προσθήκη των μεταβλητών «Νέες Χώρες» και «αστικές περιοχές»):

ΠΙΝΑΚΑΣ 42: ΚΚΕ και ταξικές αντιθέσεις

ΚΚΕ	Εργάτες βιομηχανίας	Υπάλληλοι
	β ₁	β ₂
1928	+ 0,33	(— 0,18)
1932	+ 0,65	— 0,36
1933	+ 0,70	— 0,44
1936	+ 0,60	— 0,42

5. 'Επειδή πολλά έχουν γραφτεί σχετικά με την εκλογική βάση ειδικά του ΚΚΕ, είναι σκόπιμο, για την αποφυγή παρανοήσεων, να γίνουν όρισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις, έστω με τον κίνδυνο να κουράσουν:

α) 'Ότι το ΚΚΕ στηρίζεται «μόνο» ή «αποκλειστικά» στους εργάτες βιομηχανίας πρέπει να ερμηνεύεται από τη σκοπιά αυτού του άρθρου, που εξετάζει αποκλειστικά κοινωνικές τάξεις και στρώματα. Δέν σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχουν άτομα από άλλα κοινωνικά στρώματα που ψηφίζουν ΚΚΕ. ('Αλλωστε ο α στον Πίνακα 35 δείχνει άκριβως ότι περίπου ένας στους εκατό μ ή εργάτες βιομηχανίας ψηφίζει ΚΚΕ.) Σημαίνει όμως όπωσδήποτε ότι τα άτομα αυτά είναι διασκορπισμένα με τέτοιο τυχαίο ή έστω ακανόνιστο τρόπο, ώστε να είναι αδύνατος ο προσδιορισμός της ταξικής τους προέλευσης—όποτε και δεν δικαιολογείται βέβαια να μιλάμε για στρώματα ή έστω τμήματα στρωμάτων.

Εξάλλου η συνολική εξίσωση επιβάλλει να συμπεράνουμε ότι ψηφίζουν ΚΚΕ και πρόσφυγες και

1. 'Αστικές περιοχές μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 43: Διάγραμμα τῶν κομματικῶν καὶ ταξικῶν ἀντιθέσεων

	Ἀντιβενιζελισμός	Βενιζελισμός	Ἀγροτισμός	Κομμουνισμός
A. Ἐργοδότες				
1. Γεωργίας	X			
2. Ἄλλων κλάδων	X			
B. Γεωργοί				
1. Ἀτομικὰ ἐργαζόμενοι	X			
2. Οἰκογενειακὰ ἐργαζόμενοι		X	X	
Γ. Μικροαστοί				
1. Βιοτεχνίας καὶ μεταφορῶν	X			
2. Ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων καὶ προσωπικῶν ὕπηρεσιῶν	X;			
3. Ἐμπορίου καὶ πίστης, ἀνταλλαγῆς, μεσολάβησης		X		
Δ. Ὑπάλληλοι		X;		
Ε. Ἐργάτες				
1. Βιομηχανίας			X	
2. Ἄλλων κλάδων	X;			
ΣΤ. Κτηνοτροφία σύνολο	X			

μέλῃ μειονοτήτων χωρὶς νὰ εἶναι ἐργάτες βιομηχανίας. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται φυσικὰ ἐδῶ γιὰ ταξικὴ διάσταση τοῦ ΚΚΕ.

β) Τονίστηκε ἤδη ὅτι οἱ συντελεστὲς παλινδρόμησης ἀπεικονίζουν ἓνα γενικὸ κανόνα, ὅπως ἰσχύει γιὰ τὸ σύνολο τῶν μονάδων (ἐδῶ γεωγραφικῶν) ποὺ καλύπτει ἡ ἀνάλυση. Τοπικὲς ἀποκλίσεις ὄχι μόνον ἀπαιτοῦν ἄλλη μέθοδο, ἀλλὰ καὶ βρίσκονται ἐξῶ ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι ἡ σχέση τῶν κομμάτων στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο μὲ τάξεις καὶ στρώματα σὲ ἐθνικὴ κλίμακα—κι ὄχι μὲ τὰ κοινωνικὰ στρώματα π.χ. εἰδικὰ τῆς Θάσου. Μόνον ἂν δὲν βρίσκαμε καμιά σχέση σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο (ἂν δηλ. $\beta = 0$) θάπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ λαϊκὴ βάση τοῦ ΚΚΕ συγκροτεῖται ἀπὸ διάφορες κατὰ περιοχὲς ταξικὲς δυνάμεις, ὅτι δηλ. ὑπάρχει μόνον ἄθροισμα περιπτώσεων κι ὄχι γενικὸς κανόνας.

Τοπικὲς ἀποκλίσεις ἐξάλλου μπορεῖ ν' ἀποτελοῦν, γιὰ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ καὶ τὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα ἀναγκαστικὰ στηρίζεται, καὶ οἱ Δῆμοι Ἀθηναίων, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, ὅπου βρίσκεται τὸ ἓνα τέταρτο περίπου τῆς ἐκλογικῆς δυνάμεις τοῦ ΚΚΕ.

Παρ' ὅλους ὁμως αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς ποὺ προσδιορίζουν τὸ πρίσμα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν τ' ἀποτελέσματα καὶ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας, παραμένει τὸ γεγονός ὅτι διαγεύονται, ἀνάμεσα σ' ἄλλες ἀπάνσεις, καὶ οἱ διαπιστώσεις τῆς πιὸ πρόσφατης καὶ συστηματικῆς σχετικῆς μελέτης, ὅπως τουλάχιστον διατυπώνονται.¹ →

ἀνακεφαλαίωση

Τελικὰ, τὰ πορίσματα ποὺ παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν παραστατικὰ σ' ἓνα πίνακα ἀνάλογο μὲ τὸν Πίνακα 6, ὅπου σημειώνονται ἐνδεικτικὰ μ' ἐρωτηματικὸ οἱ ἀμφίβολες περιπτώσεις (Πίνακας 43).

συμπέρασμα

Κατὰ τὴν πρόθεση αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, κύριο συμπέρασμά του πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀρχικῆς ὑπόθεσης («ὕπόθεσης μηδέν»), ὅτι δηλ. στὴ λαϊκὴ βάση κόμματα καὶ παρατάξεις τοῦ Μεσοπολέμου δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ταξικὲς ἀντιθέσεις. Καθὼς καὶ τῆς δεύτερης ὑπόθεσης, ὅτι μόνον τὸ ΚΚΕ εἶχε ταξικὰ διαφοροποιημένη λαϊκὴ βάση.

1. Βλ. Ἀγγελου Γ. Ἐλεφάντη, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης* (Ἀθήνα: Οἶκος, 1976), σελ. 308-309: «... Τὸ ἐργατικὸ στοιχεῖο, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν εὐρεία ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου (δηλαδή ἐὰν θεωρήσουμε ἐργάτες ὅλους τοὺς ἐν γένει μισθοτούς) εἶναι περίπου ἰσόποσο μὲ τὸ μὴ ἐργατικὸ. Τὸ ΚΚΕ ἀπὸ πλευρὰς κοινωνικῆς σύνθεσης εἶναι κόμμα λαϊκόν... Ἐχεῖ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῶν ἀστικῶν κομμάτων ἓνα μικρὸ μέρος λαοῦ ποὺ ἀνήκει στὴν μικροαστικὴ τάξη, τὴν ἀγροτικὰ καὶ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Ἐλὼς, οἱ ἀγρότες πρόσφυγες τῆς Ἑλλάδας ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο τμήμα τόσο τῆς ἐκλογικῆς ὅσο καὶ τῆς ὁργανωτικῆς δυνάμεις τοῦ ΚΚΕ».

σχέδιασμα έρμηνείας

Μεγαλύτερο φυσικά ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μερικότερα συμπεράσματα για τη λαϊκή βάση κάθε συγκεκριμένης παράταξης ή κόμματος. Για να πάρουν όμως ολοκληρωμένη μορφή, χρειάζεται να απαντηθούν τα νέα ερωτήματα που δημιουργούνται και να προχωρήσει αντίστοιχα ή έρευνα σε τρία τουλάχιστον διαδοχικά στάδια, που έντελως συνθηματικά θα σημειωθούν εδώ:

1) Πρέπει πρώτα να εξηγηθούν συστηματικά οι ταξικές διαφοροποιήσεις στη λαϊκή βάση ιδίως των δύο μεγάλων παρατάξεων (όπως κυρίως άπεικονίζονται στους συντελεστές για το μέσο όρο των τεσσάρων εκλογών). Την άρχική κατεύθυνση μπορεί να δώσει μια ταξινόμηση των πιο σημαντικών στρωμάτων κατά ανταγωνιστικά ζεύγη, που προσδιορίζουν τις διαχωριστικές γραμμές ταξικών «μετώπων». Τέτοια ζεύγη είναι ένδεικτικά: α) η έμπορομεστική άστική και μικροαστική τάξη και τα γεωργικά στρώματα (κυρίως άτομικά εργαζόμενοι, αλλά και εργοδότες της γεωργίας) των παραδοσιακών έμπορομεστικών και μάλιστα εξαγωγικών ειδικεύσεων, με πρώτη τη σταφίδα, β) στο πλαίσιο ειδικά της γεωργικής κοινωνικής δομής, τα ίδια αυτά στρώματα και το (κατώτερο) γεωργικό στρώμα (οικογενειακά εργαζόμενοι) της σιτοκαλλιέργειας για την έσωτερική αγορά, γ) η έμπορομεστική και ιδιαίτερα η βιομηχανική άστική τάξη και οι μικρασσοί βιοτέχνες και μεταφορείς, δ) οι μικρασσοί που βρίσκονται στο κέντρο του μηχανισμού της αγοράς (έμπορομεσίτες) και εκείνοι που βρίσκονται στο περιθώριό του (έλευθέρια επαγγέλματα και προσωπικές υπηρεσίες), ε) οι μικροί και οι μεγάλοι εργοδότες γενικά, κ.ο.κ.

Αν θεωρήσουμε εξάλλου προσωρινά σαν δεδομένο (δηλ. σαν «υπόθεση εργασίας») ότι ο Βενιζελισμός είναι ή κατ' έξοχην πολιτική έκφραση της άστικής τάξης, έμπορικής, χρηματιστικής και βιομηχανικής (αν όχι άποκλειστικά, τουλάχιστον καθαρότερα και μονιμότερα από τον 'Αντιβενιζελισμό), μπορούμε ίσως να εξηγήσουμε γιατί είναι βενιζελικά τα ύποτελη ή υπηρετικά της κοινωνικά στρώματα (έμπορομεστική μικροαστική τάξη και υπάλληλοι), ενώ είναι αντιβενιζελικά τα στρώματα που παραδοσιακά εκμεταλλεύεται (άτομικά εργαζόμενοι γεωργοί) ή απειλεί (βιοτέχνες, γαλιωγίτες, μικροί εργοδότες γενικά, ακόμα και χωρικοί, άν δώσουμε τέτοια έρμηνεία στους εργοδότες της γεωργίας).

Δύο είναι κυρίως τα στρώματα που δεν μπορούν να τοποθετηθούν ικανοποιητικά κι όριστικά μέσα σ' ένα τέτοιο έρμηνευτικό σχήμα. Και είναι ακριβώς τα δύο σημεία της κοινωνικής δομής, όπου άρχίζει το ξεπέρασμα της διαμάχης Βενιζελισμού /

'Αντιβενιζελισμού: οι εργάτες βιομηχανίας και οι οικογενειακά εργαζόμενοι γεωργοί, το κατώτερο δηλ. γεωργικό στρώμα.

Οι πρώτοι άποσπώνται όριστικά από τον 'Αντιβενιζελισμό, όταν η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η συνακόλουθη διάλυση των παραδοσιακών δεσμών εξάρτησης από το άφεντικό βρίσκει την πολιτική της αντίστοιχία στην εμφάνιση του ΚΚΕ.

Οι δεύτεροι άποτελούν ακόμα σύμμαχο της έμπορομεστικής άστικής και μικροαστικής τάξης, σύμμαχο άπόλυτα άπαραίτητο για την επιβίωση του Βενιζελισμού κάτω από συνθήκες καθολικής ψηφοφορίας. Αλλά σε ιστορική φάση, όπου το άρχικό περιεχόμενο της συμμαχίας εξαντλείται όσο ολοκληρώνεται η άγροτική μεταρρύθμιση και η άποκατάσταση των άγροτων προσφύγων. Ένδω παράλληλα όξύνεται η αντίθεση ανάμεσα στα συμφέροντα των συμμάχων, ιδιαίτερα στον κρίσιμο χώρο των συνεταιρισμών—που, αν αναπτυχθούν δυναμικά κι αυτόνομα, θα σημάδουν τη σωτηρία του κατώτερου γεωργικού στρώματος και ταυτόσημα την καταστροφή του έμπορομεστικού και χρηματιστικού ιδίως κεφαλαίου, μικρού και μεγάλου. Δεν παύουν βέβαια οι πρόσφατοι ιδίως μικροϊδιοκτήτες να είναι άφωτισμένοι στην παράταξη στην όποία 'όφειλουν' την ιδιοκτησία τους. Μπορεί όμως να προβλεφθεί ότι άργά ή γρήγορα θα μεταφέρουν την άφωσίωσή τους από τον Βενιζελισμό στο καθεστώς της Δημοκρατίας, που είναι κι αυτό δημιουργήμα του, μαζί με την μικροϊδιοκτησία τους.¹ Αν προσθέσουμε σ' αυτά τις άθλιες βιοτικές συνθήκες και τον συνεχώς παρόντα κίνδυνο προλεταριοποίησης, προσεγγίζουμε σημαντικά την εξήγηση της διαθεσιμότητας ειδικά του κατώτερου γεωργικού στρώματος για τον Άγροτισμό.

2) Σε δεύτερο στάδιο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την γενική εικόνα άποκτούν οι ειδικότερες διακυμάνσεις των συντελεστών από έκλογη σε έκλογη, που αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες μετατοπίσεις στο μαζικό επίπεδο. Η εξήγηση των μετατοπίσεων αυτών άπαιτεί φυσικά εξέταση τους σε συνδυασμό με τις συγκεκριμένες πολιτικές, οικονομικές και γενικότερα κοινωνικές εξελίξεις με τις όποιες αντίστοιχοιαν χρονικά.

3) Και φθάνουμε έτσι στο τρίτο στάδιο, με κύριο αντίκειμενο πιά την άλλη η περίπτωση μαζικού και ήγετικού επιπέδου. Από τη στιγμή που διαπιστώνονται ουσιαστικές κι έντονες ταξικές και γενικότερα κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη λαϊκή βάση των κομμάτων, είναι αυτόνομη και μειώνεται άνάλογα η έλευθερία κινήσεων της κοιμηματικής ήγεσίας—και σε δυναμική προοπτική ή

1. Είναι χρήσιμος ο παραλληλισμός με τους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς που δημιούργησε η Γαλλική Έπανάσταση.

ἀσφάλειά της.¹ Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε μὲ νέο μάτι καὶ ἴσως νὰ ἐξηγήσουμε πιὸ ὀλοκληρωμένα κρίσιμες στρατηγικὲς ἐπιλογές

1. Ἰσοποσα μειώνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπάρκεια κάθε ἐρμηνείας πού στηρίζεται ἀποκλειστικά ἢ μονόπλευρα στὴ θεωρία τῶν «μεγάλων ἀνδρῶν» (ἡ ἐπιστημονικότερα τῶν χαρισματικῶν ἡγετῶν), τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων ἢ καὶ τῶν σχέσεων πελατείας, ἀγνοώντας ἡ ὑποτιμώντας τὶς συνέπειες τῆς ἀντιστοιχίας στὸ μαζικὸ ἐπίπεδο κομμάτων ἢ παρατάξεων μὲ τάξεις, στρώματα ἢ ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες. Συνέπειες πού μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὴν ἐξῆς πρόταση: ὅτι ἡ ἔστω μερικὴ ἀντιστοιχία κομματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀντιθέσεων στὴ λαϊκὴ βάση δημιουργεῖ ἓνα περιοριστικὸ πλαίσιο ἢ παραστατικότερα διαμορφώνει ἓνα πολιτικὸ τοπίο, μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ λειτουργήσουν καὶ οἱ χαρακτηριστικοὶ ἡγέτες καὶ οἱ κάθε λογῆς ἡγετικὲς ὁμάδες καὶ οἱ σχέσεις πελατείας.

τῆς ἡγεσίας, πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς, στὴν διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου. Ἄν δηλ. τὶς δοῦμε καὶ σὰν προσπάθειες τῆς ἡγεσίας, πολιτικῆς ἢ καὶ στρατιωτικῆς, νὰ διατηρήσει τὶς διαχωριστικὲς γραμμὲς στὴ λαϊκὴ βάση ἢ νὰ προλάβει, ἀναχαιτίσει ἢ καὶ ἀνατρέψει μετατοπίσεις συγκεκριμένων κοινωνικῶν στρωμάτων ἢ ὁμάδων πού ἀπειλοῦν νὰ τὶς καταλύσουν—καὶ μαζί μ' αὐτὲς νὰ καταλύσουν τὴν παράταξη ἢ τὸ κόμμα πού τὶς ἐκφράζει.

Γίνεται τελικὰ φανερό ὅτι τ' ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας, πού μέρος τους μόνο παρουσιάστηκε σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο, θὰ ἐκτιμηθοῦν οὐσιαστικά μόνο μέσα σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ἐπανεξέτασης τοῦ Μεσοπολέμου ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ μαζικοῦ ἐπιπέδου—πού βέβαια δὲν εἶναι ἔργο ἐνὸς μόνο ἐρευνητῆ.